

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

16. YÜZYILDA YEMEN VE HİCAZ EYALETLERİ
EKONOMİK DURUMU
(KARŞILAŞTIRMALI İNCELEME)

Maged Yahya Mujahed LAJAH

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE

İZMİR - 2018

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “16. YÜZYILDA YEMEN VE HİCAZ EYALETLERİ EKONOMİK DURUMU (KARŞILAŞTIRMALI İNCELEME)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

..../..../2018

Maged Yahya Mujahed LAJAH

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

16. Yüzyılda Yemen ve Hicaz Eyaletleri Ekonomik Durum (Karşılaştırmalı İnceleme)

Maged Yahya Mujahed LAJAH

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Bu çalışmanın temel amacı Hicaz ve Yemen eyaletlerinin 16. yüzyıldaki ekonomik durumlarını karşılaştırmalı tarih yöntemi çerçevesinde inceleyerek elde ettiğimiz verileri tarih bilimi çerçevesinde ortaya koymaktır. Ekonomik tarihi çalışmaları diğer tarih bilimi çalışma alanlarına kıyasla bizlere birçok alanda veriler sunmaktır. Genel anlamıyla Arap ülkelerinin kütüphaneleri ve dar alanda Yemen kütüphanelerinin ihtiyacı mukabilinde, 16. yüzyılda Osmanlı idaresi altında bulunan Arap vilayetlerinin durumları hakkında yapılacak araştırmaların ve akademik çalışmaların varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Hicaz yarımadasında birbirlerine komşu Hicaz ve Yemen tarih boyunca dini ve stratejik açıdan her zaman önemli olmuşlardır. 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı topraklarına katılan bu coğrafyadaki iki eyalet Osmanlı döneminde de sahip oldukları önemi devam ettirmişlerdir. Bu araştırmada Arapça kaynakların yanı sıra Türkçe kaynaklardan da yararlanma gayreti gösterildi. Ancak söz konusu dönemde Yemen ve Hicaz'ın ekonomik durumlarının boyutlarının ne oranda olduğunu gösteren kaynaklar, Türkçede de oldukça az sayıda kaynaklardır. Yemen ve Hicaz vilayetlerinde ekonomik açıdan durumları gösteren bilgilerin azlığı, bizi farklı bilimsel yöntemleri kullanmaya sevk etti. Bizlerde ilgili kaynak çalışmamızda 16. yüzyıl yerine çok fazla değişiklik göstermeyecek kadar sabit kalmış konularda 17. ve 18. yüzyıl kaynaklarında verilen bilgilerden titizlikle yararlandık. Arap yarımadasının

batısında ve güneyinde Hicaz ve Yemen eyaletleri; 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için birisi kutsal bir merkez birisi de stratejik bir merkez olarak önemli iki eyalet olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Yemen, Hicaz, 16. Yüzyıl, Ekonomik Durum.

ABSTRACT

Master Thesis

**The Economic Situation of Yemen and Hijaz Provinces in The 16th
Century**

(Comparative Study)

Maged LAJAH

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History Program

The main aim of this study is to reveal the historical information we have obtained by examining the economic conditions of Hicaz and Yemen provinces in the 16th century using comparative-historical methodology. Economic studies usually provide us with information in many different fields compared to other historical studies. In general, the libraries of the Arab countries in general and Yemen in specific are in a crucial need for doing researches and academic studies on the situation of the Arab provinces under Ottoman rule in the 16th century. Yemen and Hijaz, the neighbouring of each other in Hijaz peninsula have been always important both religiously and strategically throughout history. In the first half of the 16th century, the two provinces of this geographical region ,which joined the Ottoman lands, continued their preeminence in the Ottoman period as well. In our research, we have done our best to benefit from Turkish resources as well as Arabic ones. However, in the mentioned period, the Turkish resources shedding light on the dimensions of the Economic situation in Yemen and Hicaz are very few in number. The lack of information about Economic situations in

Yemen and Hicaz provinces led us to use different scientific methods. In our study of related resources, we benefited carefully from some information provided by the sources of the 17th and 18th centuries in subjects that might remain stable enough as not to change much in the 16th century. The provinces of Hicaz and Yemen in the west and south of the Arabian peninsula became two important provinces for the 16th century Ottoman Empire; the former as a sacred center and the latter as a strategic center.

Key words: Yemen, Hicaz, 16th century, Economic situation.

16. YÜZYILDA YEMEN VE HİCAZ EYALETLERİ EKONOMİK DURUMU (KARŞILAŞIRMALI İNCELEME)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR	xii
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
EKLER LİSTESİ	xiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM: YEMEN VE HİCAZ'IN COĞRAFI TANIMLARI

1.1. YEMEN	6
1.1.1. Yemen'in İsmi	6
1.1.2. Yemen'in Coğrafi Konumu.....	7
1.1.2.1 Yemen'in Coğrafi Bölgeleri	9
1.1.3. Yemen'in Stratejik Önemi	10
1.1.4. Yemen'in Osmanlı İdaresine Girişi	13
1.2. HİCAZ	23
1.2.1. Hicaz'ın İsmi	23
1.2.2. Hicaz'ın Coğrafi Konumu	24
1.2.2.1. Hicaz'ın Coğrafi Bölgeleri	26
1.2.3 Hicaz'ın Stratejik Önemi	27
1.2.4. Hicaz'ın Osmanlı İdaresine Girişi	29

İKİNCİ BÖLÜM
ON ALTINCI YÜZYILDA YEMEN VİLAYETİ'NİN EKONOMİK DURUMU

2.1. TARIM	32
2.1.1. Toprak ve Su Kaynakları	34
2.1.2. Tarım Ürünleri	35
2.1.2.1. Kahve	36
2.1.2.2. Tütsü	36
2.1.2.3. Tütün	37
2.1.2.4. Mısır	37
2.1.2.5. Diğer Tarım Ürünleri	38
2.2. HAYVANCILIK	38
2.3. SANAYİ	39
2.3.1. Sanayi Sektörleri	39
2.3.1.1. Madencilik	39
2.3.1.2. Seramikçilik/Çanak-Çömlek	40
2.3.1.3. Kumaş Sanayisi	40
2.3.1.4. Silah Sanayisi	41
2.3.1.5. Diğer Sanayi Sektörleri	41
2.3.2. Sanayi Bölgeleri	42
2.4. TİCARET	42
2.4.1. İç Ticaret	43
2.4.1.1. İç Ticaret Gelirleri ve Vergiler	46
2.4.1.2. Çarşılar	49
2.4.2. Dış Ticaret	50
2.4.2.1. Dış Ticaret Yolları	51
2.4.2.2. İthalat ve İhracat	53
2.4.2.2.1. Önemli İhracat Ürünleri	53
2.4.2.2.2. Önemli İthalat Ürünleri	53
2.4.2.3. Yemen Limanları	54

2.5. MALİ SİSTEM VE PARA	56
--------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

16. YÜZYILDA HİCAZ VİLAYETİNİN EKONOMİK DURUM

3.1. ZİRAAT	68
3.1.1. Zirai Ürünler ve Getirileri	70
3.2. HAYVANSAL SERVET	71
3.3. ZANAAT VE EL ÜRÜNLERİ	73
3.4. TİCARET	75
3.4.1. İç Ticaret	77
3.4.1.1. Ticari Eşya, Çarşı ve Pazarlar	78
3.4.2. Dış Ticaret	79
3.4.3. Ticaret Yolları	80
3.4.4. İhracat ve İthalat	83
3.4.5. Hicaz Bölgesinin Önemli Limanları	84
3.4.5.1. Cidde Limanı	84
3.4.5.2. Yenbu Limanı	86
3.5. HİCAZ EYALETİNDEKİ KUTSAL MEKÂNLARIN EKONOMİK GETİRİLERİ.....	87
3.5.1. Surre Alayı	87
3.5.2. Harameyn Evkafı	89
3.5.3. Haccın Ekonomik Etkisi	90
3.5.3.1. Ticaret	90
3.5.3.2. Hizmet Sektörleri	91
3.6. VERGİLER VE GELİRLER	92
3.7. MALİ SİSTEM VE TEDAVÜLDEKİ PARALAR.....	96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
16. YÜZYILDA YEMEN VE HİCAZ EYALETLERİNİN EKONOMİK
AÇIDAN KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. İDARİ KARŞILAŞTIRMALAR	99
4.2. SOSYAL KARŞILAŞTIRMALAR	101
4.3. EKONOMİK KARŞILAŞTIRMALAR	104
4.3.1. Ticaret	107
4.3.2. Ziraat.....	108
4.4. MALİ KARŞILAŞTIRMALAR	109
SONUÇ	112
KAYNAKÇA	114
EKLER	

KISALTMALAR

Bkz. Bakınız

C. Cilt

Çev. Çeviren

H. Hicri Yıl

s. Sayfa numarası

ss. Sayfadan sayfaya

Thk Tahkik

vd. ve diğerleri

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo-1: 1561-1562 Yılı Yemen Vilayeti Gelirleri s. 47.

Tablo-2: 1595-1596-1597-1599-1600 yılları boyunca Yemen'in muhtelif limanlarından elde edilen gelirler. s. 48.

EKLER LİSTESİ

Harita 1: Mısır, Arabistan Yarımadası ve Basra Körfezi, yak. 1550. Oklar Osmanlı Fetihlerinin güzergahını göstermektedir. Ek s. 1

Harita 2: 16. Yüzyılda Hindistan'dan, Kızıldeniz Yoluyla Uluslararası Ticaret Yolları. Ek s. 2

GİRİŞ

Şüphesiz tarih bilimi çerçevesinde, ekonomik/iktisadî çalışmalar diğer tarih bilimi çalışma alanlarına kıyasla çok muteber ve önemli alanlardan biridir. Bizlere birçok alanda veriler sunmaktır. Bize yapacağı katkılardan bazı örnekleri şu şekilde verebiliriz; kültürel fikirlerin, adet ve geleneklerin, toplumlar ve milletler arası kabullerin anlaşılmasında ve aktarılmasında önemlidir. Ayrıca medeniyetlerin ve kültürlerin birbirleriyle etkileşimlerinin önemini ortaya çıkarması açısından da önemlidir.

Bu tez çalışması, miladi 16. yüzyılda Osmanlı idaresine bağlı Yemen ve Hicaz vilayetlerinin karşılaştırılmasını amaçlamaktadır. Aynı zamanda konumuz; birbirleriyle komşu olan bu iki Osmanlı vilayeti arasında, ekonomik farklılıkları da izaha kavuşturmayı hedeflemektedir. Her şeyin ekonomi üzerine odaklanmış olduğu 16. yüzyılda, Osmanlının bu iki vilayeti için önemli olan ekonomik faktör konusu ciddi manada bir araştırma alanında çok büyük eksikliğin olduğu bir alandır.

Bu tez çalışmamızda konu, “16. yüzyılda Yemen ve Hicaz Vilayetlerinin Ekonomik Durumu (Karşılaştırma- İnceleme)” adı altında ele alınmıştır. Konuları aşağıda görüleceği gibi bölümlendirdik:

Birinci bölüm: Bu bölümde söz konusu her iki vilayet açısından isimlendirme ve stratejik önem dikkate alınarak genel bir araştırma verilmiş olup, sonrasında daha geniş olarak coğrafi bakımdan, her iki vilayetin coğrafi yerinin sınırlandırılması hedeflenmiştir. Bölgede dikkat çeken coğrafik şartların ve bu şartların her iki vilayete iktisadi ya da ekonomik açıdan doğal olarak etkilerinin neler olabileceğinin açıklanması ele alınmış olup buna ilaveten bir de her iki vilayet hakkında Osmanlı idaresi ile ilgili özet bir giriş yapılmıştır.

İkinci bölüm: Bu bölümde ise 16. yüzyılda Yemen vilayetinde ekonomik veya İktisadî durumların boyutlarından söz edilmiştir. Bu vilayet çevresinde ekonomik durum mukabilinde muhtelif konular, örneğin tarımsal, ticari ve sınai durum ele alınarak bu konudaki araştırmalar da eklenmiştir. Özellikle bölgeye komşu şehirlerin, pazar ve

panayırların, fuarların ticaret yönünden durumları, bölge ticaret yolları da dikkate alınarak araştırma ortaya konulmuştur.

Üçüncü Bölümün özelliklerine gelince, bu bölümde 16. yüzyılda Hicaz vilayetinde iktisadî veya ekonomik durumlardan söz edilmiştir. Biz, elimizden geldiğince bu üçüncü bölümün de muhtevası ve tertibi açısından ikinci bölüme olan benzerliklerini ele aldık. Böyle yapmamızın sebebi, özellikle dördüncü bölümde ele aldığımız karşılaştırmalı araştırmaya bir kolaylık sağlaması oldu.

Dördüncü bölüm: Bu, ele alacağımız son bölümdür. Bu bölümde 16. yüzyılda Yemen ve Hicaz vilayetlerindeki ekonomik durumlarının karşılaştırmalı bir çalışması ele alınıyor. Bu çalışma ile birtakım üretim pratiklerine ulaşılması tamamlanmış olup her iki vilayet bağlamında daha önce değinilmemiş, ekonomik açıdan benzer olan yönleri ve farklı olan yönleri tespit ettik.

Zaten tam da bu noktada tarihsel bakımdan iktisadi veya ekonomik çalışmaların önemi ortaya çıkmış olmaktadır. Genel anlamıyla Arap ülkelerinin kütüphaneleri ve dar alanda Yemen kütüphanelerinin ihtiyacı mukabilinde, 16. yüzyılda Osmanlı idaresi altında bulunan Arap vilayetlerinin durumları hakkında yapılacak araştırmaların ve akademik çalışmaların varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu konuda, tüm iktisadî boyutlarıyla Osmanlı idaresine bağlı Yemen ve Hicaz vilayetlerini kapsayan 16. yüzyıla ait karşılaştırmalı akademik bir çalışma yoktur. 16. yüzyıla Osmanlı dönemine ait yapılan en önemli ve kapsamlı çalışmalar daha çok siyasal ve askerî alanda yapılmış olan çalışmalardır. Akademik alanda yaptığımız tez çalışması; 16. yüzyılda Yemen ve Hicaz vilayetlerinde ekonomik durumunun karşılaştırmalı bilimsel yöntem kullanılarak ortaya koyduğumuz bir çalışmadır.

Nihayetinde bu tez çalışmamızda elde ettiğimiz sonuçlardan, karşılaştırmalar ve benzerlikler yapmayı başarabildik. Şu şekilde de düşünülebilir ki, bu tezde ortaya konulan benzer taraflardan hareketle her iki vilayet arasında yakınlaşma gözlemlenebilir. Ortak olan ticaret yolları da çoğu zaman, her iki bölge açısından ekonomik durum hakkında ortak öneme sahiptir. Yemen'in ticaret yolları, etkilendiği zaman, bu durum

Hicaz ticareti üzerinde de etkisini gösterir. Bunun aksi durum da doğrudur. Yani Hicaz ticaret yollarında bir problemin oluşmasından Yemen ticareti de olumsuz etkilenir.

Farklı durumlara gelince, bunlar oldukça fazladır. En önemlisi de Hicaz vilayetinde ticaret, Yemen ticaretine göre daha çok kurumsaldır. Yemen’de özellikle bireysel ticari faaliyet özgünlük gösterirken Hicaz vilayeti için en önemli ticari faaliyet Hac mevsiminde görülebilmektedir. Çünkü Hac mevsimi, yıl boyunca en büyük ticaret mevsimi olarak kabul edilir. Çünkü merkezden Hicaz’a gönderilen malî ve aynî yardımlar büyük bir önem göstermekteydi. Hicaz’ın Osmanlı devleti ve İslam dünyası açısından Dini bir merkez olmasından ötürü önemi oldukça büyüktü. İşte bütün bunlar, Hicaz vilayetinin, Yemen vilayetine göre ekonomik hayatının canlanmasını sağlıyordu. Oysa buna karşın, Yemen’in dışardan gelen bu türden bir yardım desteği bulunmuyordu. Deyim yerindeyse Yemen kendi yağı ile kavruluyordu. Çünkü yalnızca ürettiği tarım ürünleri, alınan vergiler ve basit manada yerel sanayi ile ekonomisini sürdürmeye gayret gösteriyordu.

Bu çalışmamızı yaparken birtakım zorluk ve problemlerle karşılaştık. Bu zorlukların en başında konu hakkında kaynak bulmada görülen sıkıntılar, bilgi edinmede yaşanan zorluklar olmuştur. Bunun da başlıca sebebi, kaynakların azlığı olmuştur. 16. yüzyıla dair Yemen ve Hicaz vilayetlerinde bölgenin iktisadi tarihi hakkında bilgi veren kaynakların ciddi manada az oluşu işimizi zorlaştırmıştır.

Araştırmamızın karşı karşıya kaldığı zorluklardan bir diğeri de iki dil arasındaki farklılıklardan dolayı detaylarda yaşanan zorluklar ve tanımlarda karşılaşılan problemler olmuştur. Araştırmamızda, Türk ve Arap okurlarımız için kolaylıklar yapmayı bir görev bilerek çalışmaya gayret ettik.

Bu çalışmaya bir de araştırmayı Arapçadan Türkçeye tercüme çabalarının getirdiği zorlukları eklersek, sıkıntımız daha iyi anlaşılır. Çünkü yaptığımız çalışmada çoğunlukla başvurduğumuz kaynaklar Arap dilinde yazılan kaynaklar olmasıdır. Bilindiği üzere bir eseri bir dilden bir başka dile aktarırken, akademik ifadelerin farklılık göstermesi ve iki dil arasındaki bilimsel farklılıktan ortaya çıkan zorluklar da bir başka sıkıntıyı beraberinde getirmiş oluyor.

Arapça kaynakların yanısıra elimizden geldiğince Türkçe kaynaklardan da yararlanma gayretini de göstermiş bulunmaktayız. Ancak söz konusu dönemde Yemen ve Hicaz'da Ekonomik durumun boyutlarının ne oranda olduğunu gösteren kaynaklar, Türkçede de oldukça az sayıda kaynaklardır. Özellikle de bizim konumuzla ilgili olarak kendilerinden yararlandığımız Türkçe kaynaklar gerçekten çok azdır.

Millî Eğitim Bakanlığı'nın ve Diyanet Vakfının hazırladığı İslam Ansiklopedilerinin Yemen ve Hicaz Maddeleri'nde dönemin ekonomik hayatını gösterir pek bir bilgi bulunmamaktadır. Keza Şemseddin Sami'nin "Kamusül- Alam" adlı sözlüğünde de işimize yarayacak bilgiler yoktur. Fazıl Bayat'ın "Osmanlı Belgelerinde Arap Vilayetleri" adlı eseri çalışmamızın konusuyla bağlantılı olan ve birçok konuyla ilgili belgelerin derli toplu bir şekilde yayınlanmış önemli bir eseridir. Çalışmamızda Fazıl Bayat'ın eserinden çokça istifade ettik.

16. yüzyılda genel manasıyla Arap yarımadasında ve özel manasıyla Yemen ve Hicaz vilayetlerinde ekonomik açıdan durumları gösteren bilgilerin azlığı, bizi farklı bilimsel yöntemleri kullanmaya sevk etti. Bizlerde ilgili kaynak çalışmamızda 16. yüzyıl yerine çok fazla değişiklik göstermeyecek kadar sabit kalmış konularda 17. ve 18. yüzyıl kaynaklarında verilen bilgilerden titizlikle yararlandık. Sabit konular için örneğin, ticaret yolları, Pazar alanları ve daha buna benzer konulardır. Bazı yollar ve pazarlar hala varlığını devam ettiriyor hala onlar aynı adlarını koruyor ve coğrafi yerlerini de aynen muhafaza ediyor.

Çalışmamızda tarihsel yöntemin yanısıra karşılaştırma (comperative) yöntemi kullanıldı. Tarih alanında yapılan çalışmalardan karşılaştırmalı tarih yeni bir yaklaşım ve araştırma yöntemidir. Bu yöntem ilk olarak 19. yüzyılın ortalarından itibaren akademik alanda kullanılmaya ve 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren müstakil bir alan haline gelmeye başlamıştır. Tarihi olaylar kişiler, kurumlar ve devletler vb. arasındaki hem farklılıklar hem de benzerlikler bu yaklaşım çerçevesinde akademik çalışmalarda ele

alınmaktadır.¹ Örnek olarak bu çalışmalarda aynı zamanlardaki farklı olaylar veya aynı olayların farklı zamanlardaki geliş biçimleri ele alınabilmektedir. Aynı dönemlerde farklı yerlerde yaşanan olaylar ve bu yerlerin durumları da çalışma konusu olarak seçilebilir. Bu tez çalışmasında Hicaz ve Yemen eyaletlerinin 16. yüzyıldaki idari, sosyal ve ekonomik durumları karşılaştırmalı tarih yöntemi çerçevesinde incelenmeye alınmıştır.

Yemen ve Hicaz, coğrafik ve stratejik konumunun önemine rağmen 16. yüzyılda ve devamındaki asırlarda Osmanlı yönetimine bağlı olduğu dönemler içinde, Osmanlı devleti için ekonomik açıdan herhangi bir menfaat sağlamış değildir. Aksine bizim burada gördüğümüz şudur; daha çok Osmanlı devleti tarafından ekonomik olarak her zaman ikmal edilmişlerdir. Hicaz manevi değeri açısından hep daha ön planda iken Yemen biraz daha geri planda kalmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı ekonomik olarak yararlanmadığı bu bölgelerden, manevi önemi hasebiyle faydalanmıştır.

---

¹“Karşılaştırmalı Tarihi” yöntemi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nedim Yalansız, **Karşılaştırmalı Tarihi: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2009. Ninian Smart, **Karşılaştırmalı Tarihi Metot**, çeviren: Hakkı Şah Yasdıman, Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı VII, İzmir, 1994, ss. 553- 561. Coşkun San, **Karşılaştırmalı Tarihte Zaman ve Makam Boyutları**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1993.

BİRİNCİ BÖLÜM

YEMEN VE HİCAZ'IN COĞRAFI TANIMLARI

1.1. Yemen

1.1.1. Yemen'in İsmi

Yemen'in ismi konusunda hem tarihçiler hem de coğrafyacılar ihtilaf yaşamışlardır. Bu konudaki tartışmalara özetle bakarsak; Ortaçağ islam coğrafyacılarından Yakut el Hamevi, Yemen'e Yemen denmesinin sebebi insanların ona karşı birleştiği içindir diye belirtir. Araplar ayrılıp tekrar birleştiklerinde Yemen denir. Yakut El Hamevi kendi kitabında anlatmaya devam ediyor; “Kâbe ortak bir yerde olup ne sağ tarafı var ne de sol tarafı. Eğer Yemen belli bir kesimin sağında ise bu demek oluyor ki Yemen diğer kesimin solundadır. Bu dört yön için geçerlidir” diyor.

Ayrıca bir başka görüş daha vardır. El Mesudi'ye göre Mekke'deki insanlar çok olup Mekke şehri bu kadar insana yetmez hale geldiğinde insanların bir kısmı (Yemen diye bilinen bir topluluk) sağ tarafta kalan Yemen diyarına göçtüler ve bundan dolayı bu diyara Yemen denildi². El mesudi ise şöyle devam ediyor; "Yemen'i Yemen olarak isimlendirme konusunda insanlar ihtilaf yaşadılar. Bir kısım insan; Kâbe'nin sağında olduğu için Yemen olarak isimlendirdiler. Bir kısmı da Kâbe'nin sol tarafında olduğu için Şam diye isimlendirdiler. Bir kısmı da Yemen ile Şam arasında olduğundan dolayı Hicaz diye isimlendirdi. Bir kısmı da uğurlu olduğu için Yemen'e Yemen denildiğini, uğursuz olduğu için de Şam'a Şam denildiğini savunmaktadır. Bir kısım insanlar birleşip güneşin sağ tarafında denk gelen yerde toplandılar, o yere de Yemen denildi³.

Yemen'in büyük alimi el- Hasan bin Ahmed el- Hamdani Yemen'in ismi hakkında; "Yemen ismi (Hayır ve bereket) anlamında gelen Yumn kelimesinden

---

² Şihab'ül Din Ebuabduhakyakut El Hamevi El Rumi El Bağdadi, El Hamevi, **Mucemü'l- Büldân**, Dar Sadır Yayınevi, Beyrut, 1977, 1. Basım, c. 8, s. 263.

³ Ebul Hasan bin Ali, El Mesudi, **Murucu'z- Zeheb Ve Ma'âdin'ül- Cevher**, müracat: Kemal Hasan Mir'ii, El Mektebe El Asriye Yayınları, Beyrut- Lübnan, 2005, 2. Basım, s.165.

türemiştir" der devamında; "Yeşil Yemen denilmesinin sebebi de çok sayıda ağaç, bitki ve meyvesi olduğundan dolayıdır ⁴. Ondan dolayı eskiden beri "Mutlu Arap (Arabia Felix)" olarak tanınmıştır.

Ayrıca hoca Hüseyin Bin Ali Alvisi diyor ki "Yemen ismi Ayman Bin Yarub Bin Kahtan ismine atfedilmektedir". Hoca Sait Bin Avad Bawazir Al-Hadrami; eski Yunan tarihçilerin Yemen veya Mutlu Arap'tan bahsederken Basra körfezi güneyindeki ülkelerden bahsettiklerini bilinmektedir. Bahsi geçen bu yer veya ülkenin doğusunda Basra körfezi, güneyinde Arap Denizi, batısında Kızıldeniz ve kuzeyinde Şam ve Irak çölü bulunmaktadır. Yani anlaşılacağı üzere Yemen'e Arap adasının çoğunu katmaktadırlar⁵. Abdulvasi Alyamani de Yemen ismi Yemen Bin Kahtan Alhumisa Bin Yemen Bin Sabit Bin İsmail Bin İbrahim (A.S)'e atfedildiği söylenmektedir⁶.

Bizim görüşümüze göre de Yemen kelimesi "Güney" anlamına gelmekte olup Kâbe'nin güney tarafında kalan bölgeye Yemen denilmektedir. Böylece Kâbe'nin güneyinde kalan her şeye Yemen denilmektedir. Kâbe'nin güney yönündeki köşeyede Yamani Köşe (الركن اليماني) denilmektedir. Bunun delili ise eski Yemenli yazılarda yer alan ve güney anlamına gelen "Yemen" ve "Yemenat" terimleridir.

1.1.2. Yemen'in Coğrafi Konumu

Yemen'in isimlendirilmesi konusundaki görüş ayrılıklarında olduğu gibi Yemen'in kesin coğrafi mevkisinin belirtilmesi konusunda da coğrafyacılar arasında da bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Oysa Yemen'in coğrafi sınırları tarihi süreçler boyunca o dönemdeki tarihi koşullara bağlı olarak özellikle kara ve deniz sınırları başta olmak üzere hep değişiklik göstermiştir. Yemen'in coğrafi sınırlarını belirlemek üzere Yemen

---

⁴ El Hasan İbni Ahmed İbni Yakup, El Hamdani, **Sifet Ceziret'ül Arap**, Tahkik: Muhammet Bin Ali El Ekva El Havalı, Mektebet'ül İrşad Yayınları, Yemen- Sana'a, 1. Basım, 1990, s.90.

⁵ Hüseyin Bin Ali, El Visi, **El Yemenü'l- Kübra (Kitap coğrafi, Jeolojî, Tarihî)**, Mektebet'ül İrşad Yayınları, Sana'a, 2. Basım, 1991, c.2, ss 19-20.

⁶ Abdülvasi bin Yahya El Vasi'i, El Yamani, **Tarih'ül Yemen el Musemma Furcet el Humum ve el Hüzn Fi Havâdis ve Tarih'ül Yemen**, El Matbaat'ül Selefıyye Yayınları, Kahire, H. 1346, s. 285.

coğrafyasıyla ilgili hazırlanmış en önemli coğrafya kitaplarını inceleyerek günümüze kadar gelen bu sınırları irdeleyeceğiz.

El-Hasan bin Ahmed el-Hamdani; "Yemen'in sınırları kuzeyde Teslis vadisinden Kızıldenizin kıyısındaki Devasir vadisine kadar, doğusunda Umman'a kadar, güneyinde Aden'e kadar" demektedir. Buna ilave olarak Kızıldenizdeki yakın adalardan Cizan'a yakın olan Fursan adası ve Salif'in batısındaki Kamran adası, Kızıldeniz'in güneyindeki Dahlakadası, Zebid'in batısındaki Zagar adası, Almahra'nin güneyindeki Sokatra adası ve Umman'a bağlı olan Masira adasını da bu sınıra dahil edilmiştir⁷.

Daha iyi açıklamak adına; Elhamdani'nin yazısına not düşen Elvisi'nin notunu de buraya eklemek gerekir: "Yemen doğal sınırları şöyledir, kuzeyde Hicaz, Najd ve Arap Körfezi, güneyde Aden, doğuda Umman Körfezi, batıda da Kızıldeniz bulunmaktadır. Bu bölge de; kuzeyinde Aldahna ve Alihsa, güneyinde Alahkaf ve Hadramut, doğusunda Umman ve batısında Asir bölgesi olan "Elrub'ül Hali" adlı bölgeyi de kapsamaktadır⁸".

Yakut el-Hamevi ise şöyle demiştir: "el-Asmai der ki Yemen'in sınırları Umman'dan Nacran'a uzanmakta, Arap denizine kıvrılıp Aden'e ve Alşehr'e kadar uzanıp Umman'ı geçinceye kadar devam etmektedir. Umman'ı geçinceye kadar devam eder ve Beynune'de kesilir. Beynune de Umman ile Bahreyn arasında olup Yemen'den bir yer değildir. Bir başka deyimde göre Yemen'in sınırları Sana'a'dan Hadramut'a, Alşehr ve Umman'dan Aden'e kadar. Bunun ardında kalanlar ise Altahaim ve Nujud olup Yemen'e tabidir⁹.

El-Mesudi'ye bakarsak; Alhamevi'nin belirlediği sınırlara göre biraz farklı olduğunu göreceğiz. Yemen'in coğrafi mevkii hakkında şöyle söylemiştir: "Yemen uzun ve geniş bir ülkedir. Mekke'nin ardından Kral Talha diye biline yere kadar yedi, Sana'a'dan Aden'e kadar dokuz aşama sınırı var, bir aşama beş ile altı fersah arası değişmektedir. İkinci sınırı da Vaha Vadisi'nden başlar ve Hadramut ile Umman arasında bir yerde sona erer ve yirmi fersah ölçüsüne sahiptir. Üçüncü sınır da Yemen

---

⁷ El Hamdani s.91.

⁸ El Visi, s.20

⁹ El Hamevi, s.263.

denizi (Kızıldeniz) ve Hint okyanusu, bu sınırların tümünün uzunluğu yirmi X on altı merhaledir”¹⁰.

Şeraf’ül Din’in belirlediği coğrafi sınırların, daha önce bahsettiğimiz sınırlara göre, şimdiki sınırlara daha yakın olduğunu görüyoruz. Kendisi şöyle yazmıştır: "Yemen; Arap adasında yer almakta olup kuzeyinde Hicaz ve Najd, güneyinde Arap denizi, içinde yüz ölçümü 250,000 mil kare olan Elrub’ül Hali yer almakta olup doğusunda Arap körfezi (Pers körfezi) ve batısında Kızıldeniz yer almaktadır ¹¹.

Şimdi ise Yemen; Arap yarım adasının güney batı bölgesinde yer almakta olup Asya kıtasının batısında bulunmaktadır. Kuzeyinde Suudi Arabistan Krallığı bulunmakta olup iki ülke arasında 1,458 km'lik ortak kara sınırı bulunmaktadır. Batısında da Kızıldeniz, doğusunda Umman, güneyinde ise Arap denizi ve Hint Okyanusu bulunmaktadır. Yemen; Kızıldeniz'i Arap denizine bağlayan ve uluslararası ticaret yollarına hâkim olan Bab-ül Mendep boğazını kontrol etmektedir.

1.1.2.1 Yemen'in Coğrafi Bölgeleri

Coğrafi olarak Yemen üç doğal bölgeye ayrılmaktadır. Tihama (Sahil bölümü): Doğu tarafında Kızıldeniz kenarında devam eden bir sahil düzlüğü olup kuzey tarafında Suudi Arabistan Krallığı'ndan güney tarafında Bab-ül Mendep'e kadar uzanmaktadır. Bu bölgenin genişliği yaklaşık 40-60 mil arasında değişmekte olup çoğu tarıma elverişlidir¹². Yeraltı suları bakımından zengin bir yerdir. Ayrıca bir başka sahil düzlüğü daha bulunmaktadır. Bu düzlük; doğudan Aden'deki Bab-ül Mendep'ten doğudaki Umman sınırlarına kadar uzanmaktadır.

Dağ Bölgesi: Bu bölge batı sahil düzlüğün doğusunda bulunmakta olup güneyden kuzeye kadar batı sahil düzlüğüne paralel olarak uzanmaktadır. Bu bölgede

---

¹⁰ El Mesudi, s.174.

¹¹ Ahmet Hasan, Şeraf’ül Din **El Yemen Abrü't-Tarih**, Matbaat’ül Sinnat’ül Mühammadiye, Kahire, 2. Basım, 1964, s.10.

¹² Abdullah Abd’ül Vahhab, El Şamahhi, **El Yemenü'l- İnsan ve el Hadarah**, Manşurat’ül Medine, Beyrut, 3. Basım, 1985, s.15.

toprağın yüksek verimliliği ve mineral zenginliği özelliğiyle bilinmektedir. Bu bölgenin en yüksek tepesi de Sana'a'nın batısında bulunan Hadur dağı (Peygamber Şuayip dağı) olup yaklaşık 4.000 m rakıma sahiptir. Bu dağ grubunun genişliği doğudan batıya değişmekte olup en dar yeri 100 km'den az değildir. Bu bölge tarıma elverişli olan bir yerleşim yeridir ve vadiler açısından zengindir¹³.

İç Düzlük: Yüksek ve geniş bir yayla olup daha önce bahsi geçen dağların doğusunda bulunmakta olup doğudan yana el rüb'ül hali'ye kadar uzanmaktadır. Dağları tarıma elverişli olduğu için eski Saba Krallığı başkenti (Marib) ve şimdi Yemen Cumhuriyeti başkenti (Sana'a) burada bulunmaktadır.

Yemen'deki bölgelerde farklı iklim özellikleri bulunmaktadır. Bunun nedenleri şöyle sıralanır: Ekvator çizgisine yakın olması, farklı arazilerin bulunması, su yüzüne yakın olması, Etiyopya ve Hindistan'da esen ve yağmur yüklü mevsim rüzgarlarına maruz kalması olarak sıralanabilir. Yemen'de yağmur iki farklı mevsimde yağmaktadır. Birinci mevsim daha çok yağmur yoğunluğuna sahip olup Haziran ve Eylül ayları arasındaki süreyi kapsar ve Sonbahar yağmurları olarak isimlendirilir. Diğer mevsim ise daha az öneme sahip olup Mart ile Nisan ayları arasındaki süreyi kapsar ve İlkbahar yağmurları olarak isimlendirilir. Bunun sebebi ise ülkenin Akdeniz havasından etkilendiğinden kaynaklanmaktadır¹⁴.

1.1.3. Yemen'in Stratejik Önemi

Yemen'in tarihi stratejik önemi; bölgenin en önemli iki denizi olan Kızıldeniz ve Arap denizine olan kıyılarından dolayıdır. Buna ilave olarak Yemen Arap yarım adasının en önemli boğazı olan Bab-ül Mendep'i (Kızıldeniz ve Aden Körfezini birbirine bağlayan boğaz) kontrol etmektedir. Bu boğaz Kızıldeniz, Arap denizi ve Hint okyanusunu birbirine bağlamaktadır. Ayrıca Yemen'in stratejik önemi açısından bir

---

¹³ El Şamahhi, ss.15-16.

¹⁴ Seyid Mustafa, Salim, *El Feth'ül Osmani'ül Evvel Lel Yemen (1538-1635), Dar'ül Emin*, Kahire, 5.Basım, 1999, s.27.

başka özellik ise ülkenin dünya kıtaları arası bağlantı halkası olmasından kaynaklanmaktadır. Yemen halkı Akdeniz bölgesi ile Güney Doğu Asya ve Kuzey Afrika arasındaki ticaret köprüsü rolünü üstlenmişler, böylece Yemen asırlar boyunca uluslararası ticareti canlandırma konusunda odak nokta olmuştur¹⁵.

Eski tarihte Yemen; doğu ile batı arasındaki ticarete önemli bir rol oynamıştır ancak Arap yarım adasındaki coğrafyadan farklı olan coğrafyası yüzünden kendi iç ticareti biraz etkilenmiştir¹⁶. Ülkenin coğrafyası; genel olarak çölün olduğu yere yani kuzey doğuya doğru uzanan yüksek dağlarından oluşmaktadır. Yemen'in coğrafik açıdan en önemli özelliği daha önce belirttiğimiz gibi, mevsimsel fırtınalar alanına girmesidir. Bu durum daha çok yağmur yağmasına neden olup bu toprakların çok verimli olmasını sağlamıştır. Bu sebepten eski insanlar tarafından en çok rağbet gören ürünler arasında yer alan tütün için bir kaynak yeri olmuştur¹⁷.

Yemen eski tarihlerde doğu ile batı arası ticaret halkası olmuştur. Bu ticaret halkasında; doğudaki ve batıdaki Kızıldeniz ve Arap körfezi, kuzeydeki Akdeniz limanlarından tütün ve baharatları gönderirdi. Ayrıca Yemen; Hint okyanusu üzerinden Hindistan'dan ve Çin'den gelen ticaretin bağlantısı konumundaydı. Yemen kafileleri de Doğu'nun ürünlerini Batı'ya ve Batı'nın ürünlerini Doğu'ya taşıyan tek kabile grubuydu. Bu ticaret işi de Yemen'in stratejik önemini arttırarak Yemenlilerin Yunanlılar, Romalılar, Babilliler ve Fenikelilerle büyük ölçüde iletişime geçmelerini sağlamıştır¹⁸.

İslam döneminde ise Yemen'in stratejik coğrafi mevkii sayesinde önemi devam etmiştir. Yemenliler; güney doğu Asya'da ve Orta Afrika'da İslam'ın yayılmasında rol almışlar çünkü İslam'ın ve İslam'ın talimatlarını yaymak ticari faaliyetlere eşlik eden bir eylem idi. Bundan dolayı İslam Yemen'e geldiğinden beri Yemen'in tarihi İslam

---

¹⁵ Ahmet Muhammad Ahmet, El Hamzi, **El Ehmkiye el İstiraticiyeye ve el Meskenü'l- Taklidi-Aden**, Yemen'in Medeniyeti Altıncı Uluslararası Konferansına Bir Araştıma kayıtidır, Aden, 2007, s.1.

¹⁶ Bkz; Yusuf Fazl, Hasan, **El Sirâa Havl'ül Bahrü'l- Ahmer munzü Akdem'ül Usûr Hatta El Karn'ül Samin Aşar**, El Darah Dergisi, Riyad,3. Sayı, Sekizinci yıl, 1983, s.107.

¹⁷ El Said Muhammad El Saaid, Abbas, **En- Neşâtü'l- Ticari ei'shuub Şibh'ül Ceziretü'l- Arabiye Hilal'ül fetretü'l- mumtedde Min Bidayat'ül alf el Evvel kal'ül Milat Hatta Muntasaf'ül karn'ül sadis el Milati**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Zakazik Üniversitesi, Mısır, 1999, s. 20.

¹⁸ Şeraf'ül Din, s. 136.

Devleti'nin tarihiyle ilişkili olmuş, bu büyük siyasi yapının bir parçası olarak etkin faaliyetlerde bulunmuş, İslam dünyasında varlık gösteren siyasi ve dini akımlara tesir etmiştir¹⁹. Ayrıca Yemen; Raşidi halifeler, Emeviler ve Abbasiler döneminde üç bölgeye, bölünmüştür. Sana'a mehlafi, El jened mehlafi, ve Hadramut mehlafi²⁰.

Genel anlamda; Yemen topraklarında varlık gösteren bağımsız İslam Devleti, Yemen'in stratejik önemini fark ederek ekonomi yönü ağırlıklı olmak üzere ilgi göstermiştir. Yemen'de ilk bağımsız ülke kuran İbni Ziyad ²¹Aden etrafında güvenliği yaymak için hep çaba göstermiştir. Bu çabaların sonucu Aden'de güvenlik sağlanarak daha önce Kızıldeniz'deki Yemen ve Hicaz limanlarını tercih eden ticari gemiler hem güvenli hem de Hint okyanusuna yakın olduğu için Aden limanını tercih etmeye başlamıştır ²². Bölgede bulunan Süleyhiler²³ ve Tahiriler²⁴ Yemen'deki ticareti canlandırmak adına ticaret yolları açarak, güvenliği sağlayarak çaba göstermişler. Zaman geçtikçe Aden'in önemi artmış tüccarların uğrak yeri olmuştur. Çoğu tüccar da burada kalmayı yeğlemiş; Tahirilerin zamanında buradaki halkların çoğunluğu Mısır, Fas, Etiyopya ve Pers halkları olmuştur ²⁵. Daha sonra Eyyubiler, Aden etrafında muazzam bir sur inşa etmek için çaba göstermişler. Buna ilave olarak; ithal ve ihraç edilen mallardan dolayı tahakkuk eden harç ve vergileri tahsil etmek için günümüzde gümrük idaresi diye bilinen liman evi inşa etmişler.

On altıncı yüzyılın başından itibaren Yemen'in sahip olduğu stratejik önemi başta Portekizliler olmak üzere kaba deyimle Avrupalıların ağızlarının suyunun akmasına

---

¹⁹ Salim, s. 35.

²⁰ Hüseyin Bin Ahmet, El Araşi, **Buluğ'ül Meram Vi Şerhi Misk'ül Hitam Vimin Tevelle Mülk'ül Yemen Min Melik Ve İmam**, Maktabat'ül Sakafet'ül Diniye, Kahire, s. 10.

²¹ Ziyadi Devleti: Yemen topraklarında 821- 1012 yılları arasında hüküm sürmüş olan devlettir ve başkenti Zebid'dir. Daha detaylı bilgi için bkz. Ahmed Hasan, s.184.

²² Salim, s. 57.

²³ Süleyhi Devleti: Yemen topraklarında 1045- 1138 yılları arasında hüküm sürmüş bir devlettir ve ilk başkenti Sana'a sonra Cible'dir. Daha detaylı bilgi için bkz. Ahmed Hasan, s.191.

²⁴ Tahiri Devleti: Yemen topraklarında 1454- 1526 yılları arasında hüküm sürmüş bir devlettir. İlk başkenti Taiz sonra Aden olmuştur. Memlukler ve ardından Osmanlılar Yemen' e girdiklerinde burada Tahiri Devleti mevcuttu. Tahiri Devleti'nin son sultanı Amir El Tahiri idi. Daha detaylı bilgi için bkz. Ahmed Hasan, ss. 227-230.

²⁵ Ebu Abdullah El Tayib Bin Abdullah Bin Ahmet, Ba Mahramah, **Tarih Sağr Aden**, Tahkik; Ali Hasan Ali Abdülhamid El Halabi, Dar'ül Cil, Beyrut, 2.Basım, 1978, c.2, s.54.

neden olmuş dikkatlerini bu bölgeye yöneltmişlerdir. On altıncı yüz yılın başlarında Yemen; Osmanlının fethettiği bir ülke olmuştur. Osmanlılar ülkeyi fethettikten sonra orada kalma yollarını aramaya başladılar. Bu noktada Yemen'in yeni tarihçilerinden birinin Osmanlının Yemen'in fethetmesine yönelik gösterdikleri alakayla ilgili yazdıklarını aktarmakta fayda var: "Hem Arap denizine hem de Kızıldeniz'e olan kıyılarında dolayı Yemen hep sultan Süleyman'ın fethetmeyi ümit ettiği ülkelerden biri olmuştur"²⁶.

Osmanlılar, Yemen'de kendi varlıklarını desteklemek için hep çaba içerisinde idiler. Ancak Yemen'in coğrafi yapısı ve Osmanlı devletinden uzak olması, Yemenlilerin çoğu zaman başkaldırarak isyan etmelerine ve Osmanlıların müdahalesini güçleştirmelerine neden olmuştur. Burada başlayan genel bir isyan, Arap Yarım adasındaki diğer toplulukları teşvik ederek onların Osmanlı devletine karşı itaatsizlik etmelerine ve isyan etmelerine neden olmuştur. Bu durum da Osmanlılar için Yemen'i kontrol etmek Hicaz bölgesindeki kutsal yerlerin daha kolay kontrol edilebilir olacağı anlamına geldiği kanaatini oluşturmuştur, özellikle o dönemde bölgede var olan Portekiz tehlikesi göz önünde bulundurulursa.

1.1.4 Yemen'in Osmanlı İdaresine Girişi

Osmanlı Devleti, Yemen'e gelmeden önce Yemen'de bazı bölgeler, özellikle de Batı sahilleri, isim olarak Memluklerin nüfuzu altında bulunuyordu. Tahiri ailesi, Yemen topraklarının büyük bir kısmını ellerinde bulunduruyor ve buralarda onlar hüküm sürüyordu. Bu durum, Osmanlıların 1517 tarihinde Mısır'ı fethetmesine kadar devam etti. Osmanlının, Hicaz bölgesi üzerinde egemen olmasıyla, burası Osmanlıların toprağı oldu. Bunun en büyük önemi Güney bölgesindeki sular üzerinde çok büyük bir tehlike oluşturan Portekizlilerin varlığı için bir tehdit olmasıydı.

---

²⁶Şeraf'ül Din, s. 261.

Mısır'ın fethinden sonra Osmanlının egemenliği, barışçıl bir şekilde Yemen'e kadar uzadı. Bu egemenlik, yirmi yıl boyunca devam etti. Miladi 1537 yılında Sultan, Mısır valisi Hadım Süleyman Paşa'ya emirler gönderdi. Hadım Süleyman Paşa Süveyş limanında büyük bir donanma hazırlayarak Hindistan'daki Portekiz gücünü kırmak niyetindeydi. Nihayet donanma 1538 yılının haziran ayında yola çıktı. Donanma, Hindistan'a gelmeden önce Aden şehrini egemenliği altına aldı. Bu arada Süleyman Paşa, Aden Hâkimi olan Amir b. Davud el-Tahirî'yi öldürttü ve buraya Behram Paşayı tayin etti. Sonrasında Hindistan'a vardı. Ancak başarı gerçekleştiremeden hızlı bir şekilde gerisin geri döndü. Buradan Yemen sahillerine geldi ve önce Moha limanına girdi. Sonra da Salif limanına geçti. Buradan da gidip Zebid'i istila etti. Hadım Süleyman Paşa böylece Aden ve Zebid'e egemen oldu. Zebid, Yemen'de Osmanlı egemenliğinin fiilen başladığı yer haline geldi bu da iki aşamada gerçekleşti. İlk aşaması, 1583-1635 arasındaki aşamadır. İkinci olarak bölgede Osmanlı egemenliği 1872-1916 yılları arasındaki aşamadır.

İlk önce şunu belirtmekte fayda var; tarihi kaynakların eksikliğinden dolayı on altıncı yüzyılda Osmanlının kontrolü altında olan Yemen için net ve açık bir resim çizmek çok zor. Çünkü çoğu Arap, Türk ve hatta İngiliz kaynaklarının asıl önem gösterdikleri olaylar askeri ve siyasi olaylar olup; idari, sosyal ve ekonomik yönlere fazla önem göstermemişler. Ancak alttaki iki önemli konuyu göz önünde bulundurursak genel bir fikir edinebiliriz.

Osmanlıların Yemen'i kontrol etmelerinin ana amacı; Portekizlilerin Hindistan'daki merkezlerini ele geçirme ve doğu ticaretini Ümit burnundan geri çevirmek. Bu konuda yaşadığı başarısızlığın ardından Osmanlı'nın hedefi, Harem-i şerif ve güneydeki Osmanlı sınırlarına karşı Portekiz saldırısını engellemek için cephe oluşturmaktır. Yemen'deki durumlar ile Osmanlı Devleti'nin durumları arasındaki benzerlik ve Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerinde geçerli olan sistem ve kanunların geçerli olması ²⁷.

---

²⁷ Salim, s. 446.

Yemen'deki Osmanlı yönetiminin sistemini anlayabilmemiz için Osmanlı Devleti'nin kendi genel yönetim sistemine ve hükmettiği diğer ülkelerde uyguladığı yönetim sistemine göz atmamız gerekir²⁸. Bunun yolu da Osmanlı Yemen vilayetinde on altıncı yüzyılda uygulanan yönetimin genel çerçevesini anlayabilmektir. Ancak burada alan dar olduğundan bunu geniş bir şekilde ele almayıp Yemen'deki Osmanlı egemenliğinin yerel yönetim sistemini anlamamızı kolaylaştıracak bazı ana noktalara değineceğiz. Seyit Mustafa Salim'in Yemen'de İlk Osmanlı Fethi (الفتح العثماني الأول لليمن) adlı kitabında işaret ettiği noktalar şöyledir²⁹:

Osmanlı'nın kendi yurduna ait ve diğer medeniyetlerde uyarlanan değişik etkenlerin birleşmesiyle Osmanlı dönemindeki yönetim sultanın varlığına bağlı ve gücünü Osmanlı Sultanından almaktadır. Çünkü Osmanlı Sultanı merkezi hükümet ve yerel hükümetlerin başı, resmi ve gayri resmi ordunun başkomutanıdır. Ayrıca yüksek İslam heyeti kendisini heyet başkanı olarak görmektedir. Sultan; başdanışmanlarını kendisi tayin eder. Buna ilave olarak gayrimüslim dini heyetler bile varlığının gücünü sultandan almaktaydı³⁰.

Osmanlı Devleti'nin oluşum yapısına bağlı olarak hükümet ile ordu aynı şey idi, daha doğrusu Osmanlı hükümeti hükümet olmadan önce ordu idi. Devletin birincil önceliği savaş iken ikincil önceliği hükümet olmuştur. Konstantinopolis'in fethi ardından devletin gelişmesiyle birlikte geniş iklim ve yerleri kontrol etme gereği duyulmuş ve devletin ikinci görevi olan yönetime yönelmeye yol açmıştır.

Genel reformlar, yollar veya köprüleri inşa etmek, genel posta hizmetleri, tarım, sanayi, ticaret, genel eğitim veya benzeri genel hizmetlerle ilgilenmek; Osmanlı devleti dahil olmak üzere on altıncı yüzyılda var olan ülkelerin (hükümetler) hiçbirinin öncelikli misyonlarından değildi. Her ne kadar Osmanlı Devleti bu sayılan hizmetlerin bir kısmını yapsa da bundaki amacı yönetim görevini kolaylaştırmak olmuştur. Tüm hükümetlerin

---

²⁸ Bkz; Hulusi Yavuz, **Yemen'de Osmanlı İdaresi ve Rumuzu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. İXXXIX.

²⁹ Salim, s. 448.

³⁰ Salim, s. 449.

asil ilgilendikleri; bir yandan güçlerini arttırmak ve krallıklarını genişletmek bir diğer yandan da kendi devleti veya ülkesindeki gücünü perçinlemektir³¹.

Osmanlı vilayetlerindeki yerel yönetimlerle devletteki merkezi yönetim arasında benzerlikler bulunmaktadır. Her bir vilayetin başına; emirlerin emiri anlamına gelen "Beylerbeyi" bulunmaktadır. Beylerbeyi'nin yetkileri de merkezdeki sultanın yetkilerine benzerdi. Vilayetin yönetimi konusunda valiye yardımcı olarak; merkezi hükümette aynı görevi yürüten ve benzer lakaplara sahip olan bazı memurlar bulunmaktadır. Bunların yanında; vilayetin içindeki önemli il ve bölgelerin emiri olan sancaklar da vardır. Her bir sancağın yanında valinin memur grubuna benzer bir memur grubu da vardır. Bu gidişle; zamanın ilerlemesiyle devletin yürütme yapısının büyümesine neden olmuştur³². Yönetim heyeti en yüksek mevki "Subaşı" ve "Anama" olarak bilinen bir mevki olup barış zamanlarında şehri yönetirdi ve kendi bölgesindeki güvenliği sağlamak için gayri resmi yeniçeri veya şövalyelerden destek alır. Bu mevkiinin ardında Amir Alayı rütbesi gelir. Amir Alayı; belli sayıdaki askerlerin başında yerini alarak her zaman ve her yerde savaşmaya hazır olacak. Tüm bunların başında; önemli şehirleri veya bölgeleri yöneten Sancaklar veya emirler bulunur. Bu yöneticilerin kendi kontrolleri altındaki şehir ve bölgelerde büyük yetkileri vardı. Ve tüm bunların başında emirlerin emiri anlamına gelen "Beylerbeyi" bulunmaktadır³³.

Yemen'in Osmanlı yönetimi altına girmesine ve Osmanlı yasa ve kanunlarına bağlı olmasına rağmen; sahip olduğu doğal ve beşerî durumundan dolayı özel bir statüde sayılırdı. Buna destek olarak; özellikle büyüme dönemindeki Osmanlı yasalarının esnekliğinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti; fethettiği ülkelerdeki var olan yasaları kapsadığından, Türklerin asıl yasalarıyla kendi kontrolü altındaki ülkelerde geçerli olan yasalar arasındaki uyumu sağlamasından dolayı Osmanlı yasaları hem

---

³¹ Salim, s. 449.

³² Albert Howe, Ly Byer, **The Government Of The Ottoman Empire In The Time Of Suleiman The Magnificent**, Harvard Üniversitesi Press,1913, s.174.

³³ Salim, s. 451.

lkeler hem de bölgeler arasında farklılıklar göstermiştir. Bu durum; uçsuz bucaksız Osmanlı imparatorluğunu hükmetme konusunda Osmanlılara yardımcı olmuřtur³⁴.

On altıncı yüzyılda Osmanlı vilayeti olan Yemen'in idari durumunun gelişiminde önemli olan diğer hususlar; Bölgenin coğrafyasının zorluğu ve yerel kabilelerin kendi yönetimleri ile ilgili olup Osmanlı idaresinin burada farklılık gösterdiğini gzlemliyoruz³⁵. Bu durumda, Osmanlı'nın Yemen'deki başkenti Sana'a, Zebid ve Taiz arası yönetimin değişmesine sebep olmuştur. Sana'a'nın başkent olmasından dolayı tarihi hep korunmuştur. Salim de Yemen'de isyanların meydana gelmesi ve yüz ölümünün değişmesi, geniş coğrafi sınırları olan Osmanlı hükmü altındaki Yemen'in siyasi bütünlüğü olmadığı anlamına gelmediğini vurgulamıştır. Çünkü Osmanlı yönetimi kendi hakimiyetindeki bu bölgeyi bütünlemeye zen göstermiştir. Kuzeyinde Cizan ve Saada, İmamlar topluluğun Yemen'in bazı yerlerinde bağımsızlıklarını kazandıkları dönemler hariç olmak üzere güneyinde Aden ve Hadramut ile sınırları vardı. Yemen'in sahil kıyılarını Osmanlı'ya bağlama konusundaki başarı Süleyman Paşa'ya, i bölgeler ise Uveys Paşa ve zdemir Paşa'ya aitti.

Asıl konumuz olan idari açıdan ise; gerekli olan tarihi bilgilerin yetersizliği ve ağdaş tarihçilerin bu konuya yeterince ilgili göstermediğinden dolayı bu durumun net bir şekilde açıklığa kavuşturulmasını zorlaştırmıştır. Ancak bilgilerin yetersizliğine rağmen; on altıncı yüzyıldaki Yemen'in idari durumunu anlatabilecek bazı bilgileri içeren yazılar mevcuttur.

On altıncı yüzyılın ilk yarısında yazılmış rapor ve mektuplar, Osmanlı hükmü altındaki Arap vilayetlerin durumlarıyla ilgiliydi. Yemen vilayetinin idari durumuna ışık tutacak bir rapor olarak orijinali Topkapı sarayı arşivinde E6455 kayıt numarasıyla kayıtlı ve "Yemen, Sudan sahili ve Etiyopya ile ilgili genel durumlar, bu ülkelerdeki insanların durumları, idari, ekonomik ve sosyal durumları" bilgileri içeren ve Hicri. 10

---

³⁴ Salim, s. 453.

³⁵ Salim, s. 453.

Şaban 931 -Miladi 2 Haziran 1525 tarihli rapor, bu konuda önemli bilgiler vermektedir³⁶.

Bahsi geçen rapor; bölümler halinde hazırlanmış olup değişik konuları içermektedir. Raporun yedinci bölümünde ise Yemen vilayetinin durumu ele alınmıştır. Bahsi geçen rapordan anlaşıldığı üzere; O dönemde Yemen parçalanmış ve dağılmış bir vaziyetteydi ve ülkeyi yöneten tek bir hakim yoktu. Ülke; tek gelir kaynağı olmadığından serveti ve zenginliğiyle tanınmıştır ve birden fazla bölgeye ayrılmıştır:

a. Zebid: Hüseyin Bey tarafından yönetilmekte ve 500 askeri bulunmaktadır. Yıllık hasılatı yaklaşık 120 altındır.

b. Taiz: Osmanlı Rumlarından biri (Anadolu'dan bir Osmanlı) tarafından yönetilmekte ve 100 askeri vardı. Bu iki bölge Osmanlı devletine tabi idi, hutbeler Osmanlı sultanları adına okunur ve paralar onların adına basılırdı.

c. Ebla, Devar, Makrana ve Sana'a Yemen'in önemli beldelerinden olup her biri tugay büyüklüğündeydi. Bu beldelere ayrıca Maşrik nahiyesi de eklenir.

d. Bahsi geçen beldelerde Mekke'ye ve Medine'ye ait çok sayıda vakıf bulunmaktadır.

e. Bu beldelerden her birini; belde dışında kalan aşiret liderlerinden birinin tarafından yönetilirdi.

f. İdari açıdan Yemen beş büyük tugaya bölünebilir ve kolayca yönetilirdi. Bu da Yemen'i; bu tugayları kapsayan bir vilayete çevirmek için bir davetiye var anlamına gelmektedir.

g. Yemen'i kontrol altına almak Hindistan'ı kontrol altına alma anlamına gelmektedir. Bu durum da altın ve mücevherat gelirlerinde ülkeye çok büyük fayda sağlayacaktır³⁷.

O dönem itibarıyla durum her nasıl ise bu raporu değişik şekillerde okuyabiliriz. Çünkü bu rapor; Yemen'in sahip olduğu coğrafi, strateji, ekonomi ve siyasi önemini

---

³⁶ Fazıl, Bayat, **Osmanlı Belgelerinde Arap Vilayetleri (XVI. Yüzyılın İlk Yarısı)**, Takdim; Halit Eren, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 2010, c.1, s.120.

³⁷ Bayat, s. 121.

açıklayacak kadar on altıncı yüzyılın başlarında Osmanlı'nın Yemen'i neden kontrol altına almak istediğini apaçık ortaya koymaktadır.

İdari durum açısından Yemen; yöneticisinin gücüne bağlı olarak her biri farklı büyüklüğe sahip 4 ayrı bölgeye bölünmüştür. Raporla göre; bu bölgelerin en önemlisi Zebid ve Taiz. Ancak ne enteresan ki bahsi geçen bu rapor; Zebid, Taiz Ve Aden'in yanında önemli sayılabilecek ve on altıncı yüzyıla ilgili yazan tarihçilerin kitaplarında yer alan Sanaa'nın siyasi ve idari rolünden bahsetmemiştir. Ancak rapora geniş bir bakış atıldığında Süleyman Reis raporunda; o gün itibarıyla yerel ve uluslararası açıdan ilgi odağında olan ve Osmanlı'nın bu ülkeyi fethetmesi için motive edici konumunda olan sahil bölgesine odaklanmıştır. Bu çalışmada da 1538 yılına girmeden önce Yemen'in jeopolitik açıdan inceleyen bir çalışma görülmektedir. Süleyman reis; idari açıdan Yemen'in beş büyük bölgeye bölündüğü takdirde kolayca yönetilebileceğini vurgulamıştı. Ancak raporunda bu bölgeyle ilgili hiçbir bilgi vermemiştir.

Osmanlı yönetiminde olan Yemen vilayetinin idari durumuyla ilgili olarak Seyit Mustafa Salim'in teyit ettiği gibi; idari bölünmelerle ilgili önemli bir mektup varlığından bahsedilmektedir. Bu mektup; Sati Alhusri'nin "Arap Ülkeleri ve Osmanlı Devleti" (البلاد العربية والدولة العثمانية) adlı kitabında belirtmişti³⁸ Bu mektup Osmanlıca yazılmış olup (قوانين عثماندر مضمین دفتر دیوان) adını taşımakta olup "Divan Defteri Kapsamında Osmanlıların Kanunları " (قوانين آل عثمان فیما یتضمنه دفتر ال دیوان). Bu yazı; Hakan defteri emini tayin edilen, 1609 yılında Ayni Ali Efendi tarafından yazılmıştır.

Sati Alhusri'nin dayandığı yazı on yedinci yüzyılın başlarında yazılmış, on yedinci yüzyılın başlarındaki idari durumla ilgili olsa da Yemen vilayetindeki Osmanlı'nın idaresi hakkında bilgi vermektedir³⁹. Bu yazı; Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde olduğu gibi Yemen'in askeri bölgelere bölünmediğini göstermektedir⁴⁰. Bir diğer yandan, Yemen Vilayeti dokuz bölgeden veya sancaktan oluşmaktadır. Sana'a,

---

³⁸ Salim, s. 456.

³⁹ Salim'den naklen.

⁴⁰ Daha detayla için bkz. Faruk Osman, İbaze, **El Hükm'ül Osmani Vi El Yemen (1872- 1918)**, El Hayie El Masriye El Amma Lilkitap Yayınları, Kahire, 1986, s. 30.

Moha, Zebid, Taiz, Sahla, Kokaban, Altavila, Marib ve Aden⁴¹. Bahsi geçen yazıda Yemen vilayetinde uygulanan vergi sistemiyle toplanan vergiler devlet hazinesi adına direk ve iltizam olarak gelmekteydi. Bir kısmı da emirlerine tahsis edilir ve hazineden ödenirdi (salyane olarak bilinir)⁴². Yemen'in haracı 500 bin altın olup 50 bini İstanbul'a gönderilirdi. Aradaki fark ise; asker aylıkları ve tahsisleri, yerel memurların aylıkları, savaş giderleri kalelerin tamiri ve diğer masraflar için harcanırdı⁴³. Ancak kaynakların azlığından dolayı hiçbir şekilde bu rakamların net olup olmadığından emin olunamamaktadır. Çünkü Yemen vilayetinin istikrasızlığından ve iç kargaşalardan dolayı bu vilayetin gelirlerinin sürekli değişmesine sebep olmuştur.

Osmanlı döneminde Yemen'deki idari durumu daha iyi açıklamak üzere, Osmanlı yönetimi için önemli olan bazı durumları belirtmemiz gerekiyor:⁴⁴

1- Osmanlı'nın Yemen'deki politikasının ana amacı; ülkeyi kendi kontrollerine geçirmek ve bu kontrolü güçlendirmek. Bundan dolayı askeri faaliyet Osmanlıların Yemen'deki ana hedefi olmuştur. Bu hedefi gerçekleştirmek için gerekli olan paranın toplanmasına da özen gösterilmiştir.

2- Osmanlıların Yemen'de reform yapmaları ve hizmet sunmaları var olan valilerin görevlerinden değildi, ancak bu konular ve işlemler halka yakın olmak ve yönetimi kolaylaştırmak için yapıldı.

3- Osmanlı devletinin yapısı ve doğası gereği; Yemen'de hâkim olan idari kadro aynı zamanda oradaki Osmanlı'nın kontrolünü korumak ve ülkedeki isyanları bastırmakla mükellef ordudur. Yemen valisi bölgedeki Osmanlı ordularının başkomutanıydı. Ayrıca sancaklar ve bölgelerin yöneticileri de o bölgelerdeki askeri grupların komutanlarıydı.

4- Osmanlılar; mezhep ayrılığını gözetmeksizin ülkede, idare ve orduda farklı mevkilerde ve farklı unvanlarla yer aldılar. Bundan dolayı Yemenliler bazı bölgelerin

---

⁴¹ Salim, s. 455.

⁴² Salim, s. 456.

⁴³ Ahmet Raşid Paşa, **Yemen ve San'a Tarihi**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2015, c.1, s.257.

⁴⁴ Salim, s. 457.

yönetimini üstlendiler, askeri grupların komutanlığını da yaptılar, değişik idari, mali ve asli görevler de bulundular, bir kısmı Osmanlı divanında kâtiplik işlerini yaptılar. Buna istinaden; Osmanlılar'ın, Yemen'de askeri güçlerini göstermek ve yönetimlerini pekiştirmek amacıyla valilerine askeri destek yolladıklarını söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti, bazı durumlarda; askeri güçleri bu bölgeye göndermekte zorlanması, Yemen'deki karışık durumların fazla olması ve hatta buraya yönetici olarak gönderilecek valilerin gelmek istememeleri gibi olumsuz faktörlerin karşısında bile bölge için yönetimde hep dikkatli olmuştur.

On altıncı yüzyılda Yemen'deki siyasi panoramayı yorumlarken Osmanlıların Yemen'deki değişik Yemen güçlerine karşı aynı politikayı izlemediklerini fark edebiliyoruz. Gerek idari gerek mali yöntemleri değişen topluluk ve kesimlere karşı değişkenlik göstermektedir. Bazı durumlarda yüksek vergi sistemi uygulayıp şiddete başvurdular, bazı durumlarda da halka karşı esneklik gösterip onları kendi bölgelerini yönetmek için kullandılar. Yemen'deki en güçlü ve en önemli liderlerden biri Zeydi İmamlığıydı. 1538 yılında Yemen sahilleri Süleyman Paşa tarafından fethedildiğinde Yemen'in iç bölgeleri siyasi yönetim açısından imamlığın elindeydi. Bundan dolayı Osmanlılar, bu imamlığa karşı savaşla barış dönemlerinde şiddetle esneklik arasında değişken bir tutum sergilemiştir⁴⁵.

Genel anlamda ve elimizde bulunan belgelere dayanarak, on altıncı yüzyıldaki Osmanlı'nın Yemen idari politikası aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Yemen'i kendi kontrolleri altına almak için askeri güç kullanmalarının yanında yine kendi amaçlarını gerçekleştirebilmek için farklı politikalar uygulamışlardır.

Değişik kabileleri kontrol altına alabilmek için değişik yaklaşım ve tutumlar sergilediler. Bazı durumlarda güç kullandılar, bazı durumlar da nişan ve lakapları, bazı durumlarda ise parayı kullanmayı tercih ettiler.

Yemenli kabilelere karşı her ne kadar değişik yöntem ve metotları kullansalar da bu konuda başarısız oldular. Ayrıca Yemen'de yaygın olan düzen ve kabile ilişkileri

---

⁴⁵ Abdullah Bin Salah'ül Din Bin Davud, İbn Daa'r, **el Fütühâtü'l- Muradiyye fi el Cihatü'l- Yemaniyye**, Kahire, c.1, s.79.

değiştirmekte de başarısız oldular. Bunun kanıtı da bu kabilelerin on altıncı yüzyıl boyunca ve Osmanlıların yirminci yüzyılda Yemen'den temelli olarak ayrılıncaya kadar Osmanlı için hep bir endişe kaynağı olmuştur.

Önemli şehirlerin yakınında olan kabilelere düzenli maaş bağladılar, bunun amacı bölgedeki güvenliği ve sakinliğini korumak ve o önemli şehirlere ulaşım yollarının güvenliğini sağlamaktır.

Yemen'deki idari sistem piramit bir sistem üzerine kuruluydu ve bu piramidin tepesinde vali bulunurdu, ardından *kethüda* veya *defterdar* gelirdi daha sonra bölge veya önemli şehirlerin hakimleri (Sancak Beyleri veya Küşşaf), aynı zamanda kendileri Yemen'deki Osmanlı kuvvetlerinin komutanlarıydı, daha sonra eyalet valileri ve subaşları, kendileri de küçük askeri birliklerin komutanlarıydı, daha sonra küçük ve az öneme sahip bölgelerin hakimleri gelirdi. Kendileri de kaleleri koruyan birliklerin komutanlarıydı veya Yemen'deki dağılmış olan ve günümüzdeki polise benzetebileceğimizi güçlerin liderleriydi⁴⁶.

Osmanlı yönetimi on altıncı yüzyılda Yemen'deki yönetiminin zaman zaman dönemlerinde bazı valilerin yönetsel zayıflığından ve bazılarının görevlerinin dışına çıkmasından dolayı sıkıntılar yaşamıştır. Bu durum da ülkede zulme ve kargaşaya yol açmıştır. Valilerin kötü yönetimleri ülkenin tamamında veya bir kısmında isyanlar çıkmasına sebep olmuştur. Bunun tam tersi olarak; bazı güçlü valiler sağlam bir duruş sergileyip halktan gelen şikayetler doğrultusunda probleme temelli bir çözüm bulmak adına hakimleri ve valileri ya azlederler ya da öldürürlerdi⁴⁷.

Osmanlılar Yemen'de iltizam sistemini uygulamıştır⁴⁸. Ayrıca Yemen'de arazilerle ilgili kararlaştırılan vergiyi yine bu sistemle toplamışlardır. Bu sistemdeki açıklar o kadar çoktu ki yöneticiler bu açıklardan yararlanıp halkı istismar edip ve yasal olmayan yollarla servet edinmişlerdi. Bundan dolayı halk çoğu zaman bu sisteme içerlemiş ve de karşı çıkmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi Osmanlı, Yemen'deki

---

⁴⁶ Salim, s. 481.

⁴⁷ Salim, s. 481.

⁴⁸ Salih Özbaran, **Umman'da Kapışan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 172.

arazileri askeri bölgelere bölmeyip (tımaz, zeamet ve has) haraçları devlet hazinesine ödemeleri kaydıyla toprakları sahiplerine bıraktılar⁴⁹.

1.2. Hicaz

1.2.1. Hicaz'ın İsmi

Hicaz ismi iki şey arasını ayırmak anlamına gelen haciz kelimesinden türemiştir. Çünkü Najd ile Tihama arası veya Alğor, Şam ve çöl arası veya Najd: ve Alğor arası veya Najd ve Alsarat arasını haczetmiştir.

Azhari ise bölgenin Hicaz olarak isimlendirilmesinin sebebi; Harretlerin kendisi ile Najd'in yüksek yeri arasını haczetmesinden kaynaklanmaktadır. İbn el-Sekt dedi ki: Batn el-Rumme'nin yukarıları ve Zat Irk'a kadar olan yerler Necd'dir. El-Harrar'ın kapsadığı Harret Şuran ve Beni Süleym kabilesinin mahallesi ve Medine'ye kadar olan yerlerin hepsi de Hicaz'dır. El-Asma'yi, El-Harrar'ın Hicaz'ın kendisidir der⁵⁰.

Lisan'ül Arap adlı kitabın sahibi İbn Manzur'a göre "Hicaz'a hicaz denilmesinin sebebi iki şey arasını ayırmak anlamına gelen haciz kelimesinden türemiştir. Çünkü Alğor, Şam ve çöl arası veya Najd ve Alsarat arası veya Najd ile Tihama arası veya Najd ve Alğor arasını haczetmiştir"⁵¹.

Hicaz'ın isimlendirilmesiyle ilgili olarak el-Bakri "Cahiliye Arapları" kitabında "Hicaz'a nehirleri ağaçları birbirinden ayırdığı için hicaz denilmiştir. Kıyamet günüde orası istenilecek bir yerdir. Diğerleri şöyle dedi: dağlarla birbirinden ayrıldığı için bu isim verilmiştir yani "ihcezet"denir. Hucze, bel kısmı, daire demektir"⁵².

⁴⁹ Yavuz, s. 1xxxix.

⁵⁰ Muhammed Bin Muhammed Murtaza, El Zebidi, **Tâcü'l- Arûs Min Cavahrü'l- Kamus**, Dar Sadir Yayınları, Beyrut, 1.Basım, H. 1306, c.4, ss. 23-24

⁵¹ Abu'ül Fazl Camal'ül Din Muhammed Bin Mukarram İbn Manzur, **Lisanü'l- Arap**, Dar Sadir Yayınları, Beyrut, 1.Basım, 1956, c.5, s. 331.

⁵² Ebu Ubeyd Abdullah İbn Abdulaziz, El Bakri, **Mûcem Ma Esta'cam An Esmâi'l- bilad ve'l- Mevâzi**, Alam'ül Kutup Yayınları, Beyrut, 3. Basım, 1983, c.1, s. 11; Ayrıca Bkz; El Bakri, **Cahiliye Arapları**, çev. Levent Öztürk, İz Yayınları, İstanbul, 1998, s.28.

El-Hamdani'nin Arap Yarımadasını tanımlarken beş bölüme ayırdığını görüyoruz. Tihama, Hicaz, Najd, Alurud ve Yemen. Ayrıca Arapların en büyük dağı El Serat dağı olduğunu belirtmiştir. Bahsi geçen bu dağ en sağdan başlar Şam çöllerine kadar uzanır, bundan dolayı Araplar tarafından Hicaz diye isimlendirilir, çünkü alçak yerinde Alğur ve yüksek yerinde Nejd arasını ayırmıştır. Bu dağın batı tarafında Eşarilerin topraklarından Eşyaf el-Bahr'a kadar ve Akk, Hakem, Kinane ve Zat-i Irk, Cuhfe'ye kadar olan çevresindeki diğer yerler ve alçalan bölgeler olan Gavır dahil bütün bu bölgeleri Tihame kapsamaktadır. El serat dağının doğu tarafında, Necd çölünden başlayarak Irak'ın etrafı ve arkası Necd topraklarıdır ve Necd tüm bunları kapsamaktadır. Serat dağı Hicaz'ın kendisiydi. Serat dağının doğu tarafından içine aldığı dağlar, Feyd bölgesine kadar iner, Medine'ye kadar cebeleyin-i Tayy, Teslis'ten Mez hac bölgesine dönerek Feyd bölgesine kadar olan yerler Hicaz'dır. Araplar bunu Necd, Celes ve Hicaz olarak adlandırır ve Hicaz da tüm bunları kapsar⁽⁵³⁾. Yine El-Hamdani başka bir yerde Hicaz'ın Yemen ile Şam'ın arasında bulunan bölgeleri aldığını kabul eder⁵⁴. Yakut el-Hamavi ise âlimlerin bu ismin "haceze"den geldiği konusunda fikir birliği sağladı. Bu kelimenin anlamının engellemek olduğunu ve dolayısıyla Hicaz'ın Goğr (Tihame Goğr'u) ile Necd arasında uzanan bir dağ olup sanki bu ikisini birbirinden ayırıp karışmalarını engellemiş ve doğal bir sınır olmuştur⁵⁵.

Büyük dil ve coğrafya alimlerinin görüşlerini özet olarak geçtikten sonra aralarında; Hicaz kelimesi iki şey arasını ayırmak anlamına geldiği konusunda ortak bir fikir daha ağır olduğunu görebiliriz. Her ne kadar alimlerin belirlediği yerler arasında küçük bir farklılık görülse de ve bir kısmı Hicaz'ı Tühama ve Najd arasını ayıran bir yer görülse ve bir kısmı da Hicaz'ı Şam ile Yemen arasını ayıran bir yer olduğunu görse de sonuçta kelime olarak Hicaz kelimesi ayırmak anlamına geldiği konusunda alimler hemfikirdi.

---

⁵³ El Hamdani, ss.85- 86.

⁵⁴ El Hamdani, s.90.

⁵⁵ El Hamevi, c. 4, s.114.

1.2.2. Hicaz'ın Coğrafi Konumu

Coğrafya alimleri Hicaz'ın coğrafi yerini tespit etme konusunda Hicaz'ın öneminden kaynaklanan sebeplerden fikir ayrılığı yaşamışlardır. Hicaz'ın coğrafyadaki yeri kalbin vücuttaki yeri gibidir. Çünkü Hicaz'da Allah'ın evi, kutsal Kâbe'si ve Peygamber efendimizin mescidi mevcuttur.

El-Hamdani Arap Yarımadası'nın sınırlarını anlatırken der ki; "Güneyinde Yemen, kuzeyinde Şam, batısında Şarm Eyle ve sahildeki Kızım ve Mısır bölgesi, doğusunda Umman ve Bahreyn, ortası Hicaz, Najd ve Alurud bulunmaktadır ⁵⁶. Dolayısıyla Hicaz; Arap Yarımadası'nın tam ortasında bulunmaktadır. Oysa El Bekri bu konuda birden fazla görüş bildirmiştir: Hicaz Alyamama ile Alurud arasını ve Yemen ile Najd arasını ayıran yer. Bu durumda alan Hicaz'dan Şam'a ve El ezib'e kadar. Taif Najd'dan, Medine Najd'dan, yüksek yer, Bahreyn ve Umman da Alurud'da, Tihama ise denize yakın olup için Mekke, Alabar, Altur, Aljazira bulunmaktadır. Alabar ise Fırat'a yakın olan, Altur ise Dicle'ye yakın olandır ⁵⁷.

Muhammed bin Malik el-Esedi'den rivayet eden Ömer Bin Şabba anlatıyor: Hicaz on iki evden (il) oluşmaktadır. Medine-i Münevvere, Hayber, Fidak, Zu-l Mürüvve, Dar Bala, Dar Aşca, Dar Mezine, Dar Cühayne, Dar Beni Bekir Bin Muaviye, Dar Havazın, Cul Selim, Cul Hilal. Dedi ki: Hicaz topraklarının ilk sınırı, Batın Nahl, ve Ala Rumme ve Hurret Leyla'dır. Şam'a doğru sınırlarına gelince, Şağab ve Beda'dır. Tihame'ye doğru Bedir, Sukeyya, Ruhah, Ukaz'dır. Saye ve Veddan taraflarına doğru ve sonra ilk sınırlara doğru dönen yerlere gelince, Batın Nahl'in ortaları, Ala Rumme'nin yukarı kesimleri, Tihame'de Mekke, Hicaz'da Medine'dir ⁵⁸.

Muhammed b. Sehl, Hişam'dan o da babasından naklen şöyle der: "Hicaz'ın sınırları, Mekke'ye gitmek isteyenler için Tayy dağlarıyla Irak ve Tihame toprakları arasında kalan yerlerle Yemen'e doğru uzanır. Cels, Cuhfe ile Tayy dağları arasındaki

---

⁵⁶ El Hamdani, s. 85.

⁵⁷ El Bakri, s.11.

⁵⁸ El Bakri, s.11.

yerlerdir. Medine, Cels topraklarındadır. Şam hudutları, Tebuk'un ardından başlar, Tebuk, Hicaz sınırlarında yer alır. Filistin ve Medine'den Kufe yoluyla Rakka'ya kadar olan yerler de Hicaz toprakları arasında yer alır. Bunun ardında kalan yerler, Necd'dir. Basra yolundan Batın Nahl'ın ve Irak topraklarına kadar olan yerler de Hicaz'dandır. Bunun ardındaki yerler Necd'dir. Medine'den Mekke yoluyla Basra'ya dönüldüğünde El Arc'ın aşağı taraflarındaki El Esaya'ya doğru olan yerler Hicaz'dır. Bunun ardındaki yerler Tihame'dir. Mekke, Cidde, Sevr, Akk toprakları, Cened ve Aden, Ebyen, Gavr (Tihame) topraklarındadır"⁵⁹.

"Tac'ül Arus" adlı eserde ise, Mekke, Medine, Taif ve köyleri zikredilir aynı şekilde Yemame'nin de Hicaz'dan olduğunu söyler⁶⁰. İmam Şafi'i Mekke, Medine, Yemame ve köylerinin Hicaz olduğunu tekit eder.

Daha önce anlatılanlardan anlaşılacağı gibi her iki kutsal şehir de –Mekke ve Medine- ve onlara bağlı olan yerler, Kızıldeniz'in kıyısı, karşı doğudaki kıyısı, Taif'in güneyinde yer alan Alsurat dağları Hicaz'da yer almaktadır. Doğu tarafı ise idari bölmeler zamanla değişiklik göstererek bazen daralabilir bazen de genişleyebilir. Bugün itibarıyla ise Hicaz; Suudi Arabistan Krallığı'nın batı bölgesini oluşturmakta ve ana şehirlerini (Cidde, Mekke, Medine, Taif, Yanbu) kapsamaktadır. Ancak çoğuna göre Taif'ten güneye doğru ve Heyber'de kuzeye doğru uzanmaktadır.

1.2.2.1. Hicaz'ın Coğrafi Bölgeleri

Yemen'in tersi olarak Hicaz; kuzeyden güneye uzun, batıdan doğuya da dar olarak bilinir. Coğrafi açıdan üç kısımda incelenebilir.

Sahil bölümü: Kızıldeniz kenarı boyunca uzanır ve Tihama olarak bilinir. En geniş yeri Cidde'nin doğusu olan bölümdür. O bölümün genişliği yaklaşık 240 km'dir. Vadideki genişliğin ve darlığın sebebi ise dağlara yakınlığı veya uzaklığından kaynaklanmaktadır.

---

⁵⁹ El Bakri, s.12.

⁶⁰ El Zebidi, s. 23.

Dağ Serisi: Hicaz dağları veya El Serat dağları olarak bilinir, Sahil vadisinin doğusunda dikdörtgen şeklinde uzanır, bazı yerleri birbiriyle birleşir bazı yerleri de birbirinden ayrılır.

Yayla: Doğu tarafı batıda tepelerinden kuzey ve güney doğrultusunda uzanır ve daha önce değindiğimiz beş harreti de kapsar. Hicaz yaylası içinde; suyu bulduran ve tarıma elverişli toprakları sunan bir grup ana vadi barındırmaktadır ⁶¹. Hicaz'ın coğrafi bölgeleri kendi içlerinde ayrı ayrı öneme sahiptir. Sahil bölgesinde coğrafya için çok önemli olan ticari limanlar vardır. Dağ serisi de toprak verimliliği yüksek olduğundan tarım için elverişlidir. Yayla da aynı şekilde tarım için oldukça elverişlidir.

1.2.3 Hicaz'ın Stratejik Önemi

Hicaz; stratejik, dini ve ekonomik öneme sahiptir. Bu önem; birçok tarihçinin belirttiği gibi İslam öncesi döneme kadar uzanır. Bundan dolayı Hicaz bölgesi Arap ve yabancı tarihçilerin ilgisini hep çekmiştir. Tarihsel çağlar boyunca bu bölge, Arap Yarım Adasının kuzeyi ile güneyi arasında bir köprü olmuştur. Buna rağmen bu konuda yapılan çalışmalar, Arap Yarım Adasındaki Yemen ve Şam gibi diğer yerlerle ilgili yapılan çalışmalara göre azdır. Hicaz'ın coğrafi açıdan iki ayrı kültürün ortasında kalmasından dolayı (Kuzey Arapları ve Güney Arapları) sahip olduğu zengin kültürün bağımsız siyasi oluşumların meydana gelmesinde büyük etkisi bulunmaktadır. Bundan dolayı tarih boyunca bu bölgede Mekke, Yesrip ve Taif başta olmak üzere büyük kentler ortaya çıkmıştır ⁶².

İslam tarihinde Hicaz'ın büyük bir önemi vardır. İslam dini Hicaz'dan çıkmıştır, Hicaz'da pekişmiştir, Peygamber efendimiz de Hicaz'da yaşamıştır, hayatının ilk elli yılını; Vahinin kendisine indiği Mekke'de geçirmiştir, İslam'a davet etmeye buradan başlamıştır, daha sonra İslam Devleti'nin temeli ve Müslümanların merkezi olan

⁶¹ Mahmud Saaid İbrahim, Musa, *El Hayatü'l- Ziraa'iyye fi el Hicaz fi el karnü'l- Evvel el Hicre*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ürdün Üniversitesi, 1996, ss. 17-19.

⁶² Selva, Bu Şarib, *Mekke ve Alakatuha bi'l-havazir el Hicaziyye Ve el Düvelü'l- Mücavire*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Minturi Üniversitesi, Cezayir, 2007- 2008, c. 3.

Medine'ye buradan hicret etmiştir. Zamanın ilerlemesiyle bu yer genişleyerek Hicaz'ı ve Arap Yarım Adası'nın çoğunu kapsamıştır. Hicaz'da; tüm dünyadaki Müslümanların namazlarında yöneldikleri Kâbe, hac ettikleri Mekke de bulunmaktadır. Ayrıca Peygamber efendimizin mezarı ve ilk İslam günlerine ait eserler de Hicaz'da bulunan Medine'de bulunmaktadır ⁶³. Emevi ve Abbasi halifeleri, daha sonra Memlukler ve Osmanlılar genel olarak Hicaz diyarına ve özel olarak Mekke'deki ve Medine'deki kutsal yerlere çok büyük ilgi gösterdiler. Bunun sebebi de izledikleri siyasette dine verdikleri önemden kaynaklanmaktadır.

On altıncı yüzyılın başlarında olmak üzere yeniçağda Hicaz'a gösterilen önem çok büyük ölçüde artmıştır. Hicaz'ın Cidde ve Yanbu gibi Kızıldeniz'deki limanları Avrupalıların ilgisini çekmiş ve bu limanları ele geçirip Kızıldeniz'deki ticareti kontrol ederek ticaretin yolunu çevirmek istediler. Avrupalıların bu düşüncelerinden dolayı Memluklerin ve Osmanlıların Hicaz'ı ve Yemen'i kontrol altına alarak güneye gelebilecek Portekiz tehlikesini engellemek istediler. Ayrıca bu kadar dini öneme sahip bu bölgeyi kontrol altına almak tüm Müslümanların onların kanatları altına girecekleri anlamına gelmekteydi.

Coğrafi olarak Hicaz Arap Yarımadası diğer ülkelerden farklı olarak çok özel bir iklime sahiptir. İçinde vadiler, dağlar, düzlükler, yaylalar ve çölleri yan yana barındırmaktadır. Mekke alçak bir yer olup etrafında dağlar vardır ve yıl boyunca sıcak havasıyla bilinir. Yanında da yüksek olan Taif, El serat dağların üzerinde kurulu ve ılık havasıyla bilinir. Daha sonra bitkileriyle zengin olan Medine de var. Bu değişken özelliklerden dolayı her bir bölgenin gelirinin farklı olmasına neden olmuştur. Mekke'deki toprakları tarıma elverişli olmadığından dolayı Mekke halkının ticarete yönelmesinde büyük bir rolü olmuştur ⁶⁴. Bundan dolayı Hicaz diyarı dünyanın her

---

⁶³ Salih Ahmed, El Ali El- **Hicaz fî Sadri'l- İslam (Dirasat fî Ahvalüh'ül Umraniyye Ve'l- İdariyye)**, Muassast'ül Risale, Beyrut, 1. Basım, 1990, s. 7.

⁶⁴ Fatma Bint Muhammed Hasan, El- Mubarakı El- **Azamat'ül İktisadiye Vi El- Hicaz Hilal 'ül Asır El- Memluki (1250- 1517)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ümmü'l- Kurra Üniversitesi, Mekke, 2012, s. 7.

tarafından gelen yolcuların kervanlarının uğrak yeri olmuştur. Ayrıca şairler eserlerinde Hicaz ve Hicaz topraklarını özlemle andıklarını belirten şiirlere yer vermişlerdir⁶⁵.

1.2.4. Hicaz'ın Osmanlı İdaresine Girişi

Hicaz vilayeti, her zaman Mısır'da oluşan devletler tarafından üzerinde egemenlik uygulanan bir bölge idi. Tam olarak bağımsızlığını elde etmiş değildi. Bunun en yaygın olanı I.Selim dönemi idi. Birinci Sultan Selim, miladi 1516 yılında Mercidabık'ı ele geçirdi, Şam/Suriye ve Filistin üzerinde egemenlik kurdu. 1517 yılında Ridaniye savaşında da zafer elde edilince Mısır, Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Aynı tarihlerde Mekke Emiri olan Şerif Berekat hızlı davranarak oğlunu ve onun refakatinde bir de sefir/elçiyi, birçok hediye ve Kâbe'nin de anahtarını vererek, Mısır'da bulunan Osmanlı Sultanına takdim edilmek üzere göndermişti. Sultan, güzel bir karşılama ile heyeti kabul etmiş onları bizzat kendi sarayında ağırlamıştır. Heyet, Mekke'ye döneceklerinde, Sultan onlara hediyelerle birlikte bir ferman yazarak Mekke Emirinin yerinde kalmasını istemiştir. İşte Hicaz bölgesi böylece Osmanlı idaresi ve denetimi altına girmiş oldu.

Hicaz'daki Osmanlı hükümranlılığı; Yavuz Sultan Selim'in 1517 sonlarında Harem-i Şerif'in anahtarlarını Şerif Berekat' dan almasıyla başladı. Osmanlı sultanının ilk işi de Haremeyn- i Şerif ahalisine Mısır'dan gönderilmek üzere bir sadaka emretmiştir. Rivayetlere göre Osmanlı sultanı kendi malından Mısır'da bir arazi satın alarak bu arazinin gelirini Haremeyn- i şerife-i ahalisine tahsis etmiştir. Osmanlı sultanlarından Kâbe'yi ilk donatan Yavuz Sultan Selim olduğu söylenmektedir⁶⁶. Hicaz'ın fethi ardından Yavuz Sultan Selim'in ardından oğlu Kanuni Süleyman tahta geçerek babasının Harem-i Şerif'te yarım kalan işlerini tamamlamaya koyulmuştur.

---

⁶⁵ Bkz. Abdullah Bin Muhammed, Hamis **El- Mecaz Beyinü'l- Yamama Ve'l- Hicaz, Dar'ül Yamama**, Riyad, 1. Basım. 1970. s. 329.

⁶⁶ Fuad Hamza, **Kalp Caziretü'l- Arap**, Maktabat'ül Sakafet'ül Diniye, Kahire, 1.Basım. 2002, s. 296.

Güzel mermerden yapılan bir minberi göndermiş (Hala haremde Kâbe'nin önünde bulunmaktadır), Mescid-i Haram'ı genişletme projesini başlatmış, Cidde surlarını inşa etmiş, Kâbe'nin çatısını tamir etmiş, Harem ehline çok büyük ilgili göstermiş ve kendilerine sadakalardan ve vakıflardan çok büyük meblağlar tahsis etmiştir⁶⁷.

Genel anlamda; Osmanlıların hükümranlığı, el-Kunfuza'nın güneyine kadar olmak üzere tüm Hicazı kapsamıştır. Osmanlılar; Hicaz vilayetini üç sancağa bölmüşler, Mekke sancağı, Medine sancağı ve Cidde sancağı. Najd ve diğer iç yerlerle ilgili olarak pek etkili değillerdi. Osmanlı döneminin başlangıcındaki idari bölümlerle ile dönemin sonundaki idari bölümlerle farklıydı. Örneğin; İstanbul tarafından tayin edilen valiye emirlerin emiri denilirken yine İstanbul tarafından tayin edilen Medine emirine şeyh'ül harem denilir, Eşraftan seçilen Mekke emirine ise Mekke şerifi denilirdi. Görüldüğü gibi son dönemlerde valilerin isimleri değişmiş olup ilkinde Hicaz Valisi, ikincisine Medine Muhafızı denilirdi, diğerleri ise sahip oldukları isimleri kullanmaya devam ettiler⁶⁸.

Daha önce Yemen'deki Osmanlı idaresinden bahsederken kendi uyguladıkları yasaları ve özel kanunlarını tüm Arap ülkelerine uygulamayıp askeri ve siyasi güçlerini dayatmak için bir kısmını uygulayıp o ülkelerin haklarına eski kuruluşlarını bırakmalarını belirtmiştik. Bu mantıkla yola çıkarak Hicaz, Yemen, Arap Yarım Adasının emirlikleri gibi sahip oldukları kabile ve sistemini kendi emirlerinin ellerinde bırakarak onları Osmanlı unvanlarıyla ödüllendirdiler⁶⁹. Osmanlı hükümranlığı o bölgede başladığı dönemlerde Hicaz vilayetindeki güç Mekke şeriflerine aitti ve Osmanlı paşası Mekke yerine Cidde'de ikamet ederdi⁷⁰.

Son olarak; Muhammed El Harbi'nin on altıncı ve on yedinci yüzyılda başta Mekke Emirliği olmak üzere Hicaz vilayetindeki Osmanlı hükümranlığını inceleyen

---

⁶⁷ Hamza, s. 296.

⁶⁸ Süheyl Bin Muhammed, Sapan, El-Diriye dergisi, sy.1, Mayıs 1998, s.1. (Hulusi Yavuz, XVI Asırda **Osmanlı –Hicaz Münasebetleri Hakkında Notlar**, İslam Medeniyeti Mecmuası- c. 1v, sy.2 (Kasım 1979), ss.66-80).

⁶⁹ İsmail Ahmed, Yağı **El-Âlem'ül Arabi fî'l- Tarih'il Hadis**, Maktabat'ül İbekan Yayınları, 1.Basım, 1997, s. 83.

⁷⁰ Bkz. Donald Edgar Pitcher, **Osmanlı İmparatorluğunun Tarihsel Coğrafyası**, çeviren: Bahar Tırnakçı, Yayı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.203.

çalışmasında teyit ettiği konuları vurgulamakta fayda var. Hicaz vilayetinde Osmanlı idaresinin olumlu ve olumsuz yönlerinin olduğunu belirterek önemli gördüğü hususları biz burada bilginize sunuyoruz:

Başta Mekke olmak üzere Hicaz vilayeti Osmanlı'nın Mısır'daki ve İstanbul'daki hazinesinden çok büyük mali destek alırken diğer vilayetler, vergi ve haraçları İstanbul'a göndermek zorundaydı Hicaz; Astana'nın siyasi ve askeri planlarından uzak kalarak Mekke şerifi özel olmak üzere kendi bağımsızlığını ve hür iradesini korumuştur. Mekke başta olmak üzere Hicaz vilayeti kendi yerel kültür ve örflerini korumuştur. O dönemdeki Hicaz vilayeti ve Mekke büyük İslami birliği olan Osmanlı Devleti'nin içindeydi. Bu da İslam âleminin birliğini pekiştirmeye neden olmuştur. Olumsuzluklar ise şu şekilde anılabilir. Osmanlı devleti; Eşraflar arasında vuku bulan, Mekke ve Hicaz toplumuna büyük zarar veren ihtilafları çözmekte başarısız olmuştur. Uygulanan Osmanlı kanunları rüşvet, idari, adli ve dini unvanların satılmasına yol açan çok büyük çatlaklar oluşturmuştur. Mekke ile Hicaz'ın arasındaki yerlerin güvenliğinin yeterince sağlanamamasına bağlı olarak kabilelere ve misafirlere saldırıların artmasına neden olmuştur. Osmanlı buradaki güvenlik konusunda çok çaba göstermedi. Hicaz toplumunun veya halkının Hacıların getirdiği gelire ve Osmanlı Devleti'nin lütfettiği gelire güvenmeleri ekonomik yapının çok kırılgan olmasına neden olmuştur⁷¹.

---

⁷¹ Muhammed Humeıdan El- Evizi, El Harbi, **Nizamü'l- Hükmü'l- İdari fî İmaret Mekketü'l- Mükerreıe fî'l- Ahdü'l- Osmani el-Evvel (1517- 1802)**, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Kiral Abdülaziz Üniversitesi, Cidde.

İKİNCİ BÖLÜM

16. YÜZYILDA YEMEN VİLAYETİ'NİN EKONOMİK DURUMU

XVI. yüzyılda Yemen vilayetinde geleneksel ekonomik faaliyetlerin yüzlerce yıldır sürdüğü şekliyle devam ettiği görülür. Temel ekonomik faaliyet tarım ve hayvancılıktır. Geleneksel ölçüler içinde hayat bulan küçük ölçekli sanayinin yanı sıra ticaret de önemli bir ekonomik faaliyet olmuştur. İç ticaretin yanı sıra bölgenin dünya ticaretine katılması ile Yemen limanları, XVI. yüzyılın başlarından itibaren önemli hale gelmişlerdir.

2.1. Tarım

Yemenliler; tarih boyunca kendi ülkelerinde tarıma dayalı sağlam bir ekonomi sistemi kurmanın önemini biliyorlardı. Bu yüzden Yemenliler için hayati öneme sahip Mareb barajı başta olmak üzere çok sayıda baraj inşa ettiler. Yağmur sularından faydalanmak üzere çok sayıda kuyu açtılar, yapay göletler inşa ettiler. Bunların yanında Yemenliler, dağlık alanlardan dahi tarıma yönelik fayda sağlayabilmek için teras tipi tarım yönteminden yararlandılar. Tarım sektörü Yemen'de ekonomik hayatın şah damarı olduğundan, tarımla uğraşanların sayısı Yemen nüfusunda büyük orana sahiptir. Bu nüfusun büyük bir miktarı köylerde ikamet etmekteydi. Onun için tarım sektörü yüzyıllar boyunca Yemen ekonomisini destekleyen en önemli sektör olmuştur.

Yeniçağda, on altıncı yüzyıl başta olmak üzere Arap ülkeleri Osmanlı egemenliği altına girince Osmanlı padişahı, kendini tüm arazilerin mutlak sahibi olarak ilan etmiştir. Ancak bu durum, Yemen toprakları için geçerli olmamıştır. Osmanlı hükümdarlığı; diğer Arap vilayetlerinde sağladığı egemenliği Yemen'de bir türlü sağlayamamıştır. Böylece Şam sancağı ve Mısır'da uygulanan feodal sistem Yemen'de uygulanmamıştır. Yemen'i Osmanlı hükümdarlığı Salyaneli Eyalet statüsüne getirmiştir. Hatta devletin çalışanlarına maaşları Salyane⁷² diye bilinen sistemle ödenirdi. Yani; nakit ve yıllık

⁷² Raffik, *El Arap ve'l- Osmaniyyin*, Şam, 2. Basım, 1974, s.102.

olarak genel hazineden ödenirdi. Osmanlı Devleti'nin Yemen'i farklı bir statüye almasının nedenleri arasında; bölgenin dağlık ve sert coğrafyasının etkili olduğu gösterilebilir. Bu nedenle diğer Arap vilayetlerinden farklı bir mülkiyet sisteminin kurulması yönetsel bir pratiklik gereği zorunlu hale gelmiştir. Tarıma elverişli arazilerin toplamı ülkenin yüz ölçümünün dörtte biri bile değildi. Büyüklüğü gözetmeksizin küçük bir alanı bile tarıma elverişli hale getirmek Yemen insanının elindeydi⁷³.

Yemen'de tarımın en önemli ekonomik faktör olduğunu belirtmiştik. Dolayısıyla tarımda meydana gelen herhangi bir problem veya geniş çaplı sorunlar ülkeyi ekonomik çöküntülere yol açacak kadar etkileyecekti. Yemen'de tarımı olumsuz etkileyen doğal afetlerin başında, çekirge istilaları gelirdi. Çekirgeler, meyveleri ve ağaçları kemirip, kurumalarına neden olurdu. Bu durum, kıtlık ve açlığı beraberinde getiriyordu. Hatta bazı yıllarda hayvanlara bile yiyecek bulamadıkları olmuştur⁷⁴.

Yemen'de tarımı olumsuz etkileyen diğer problemler; volkanik patlamalar, yağmur oranında görülen büyük artışlar veya büyük azalışlar gibi ülkenin ara ara doğal afetlere maruz kalması ve bundan dolayı mevsimsel tarım ürünlerinde beklenen mahsülün çok altında mahsül alınması ya da hiç mahsül olmaması⁷⁵ bazı mevsimlerde öyle yağmur yağardı ki tarım ürünlerinin bozulmalarına yol açardı. Tarihçi İbni Deyba'nın anlattıklarına göre 918 yılın sonbaharında öyle yağmur yağmış ki daha önce ne görülmüş ne de duyulmuş, tüm tarım ürünlerinin telef olmasına sebep olmuştur. Zübeyd vadisinde meydana gelen sel, tüm tarım ürünleri telef etmiş, o yıldaki süt ürünleri, et, yağ ve diğer ürünlerin fahiş fiyattan satılmasına neden olmuştur⁷⁶.

---

⁷³ Mustafa Abdulkarim, El Hatib, **İstiklal El Yemen el Evvel An El İdare El Osmaniyye (1635- 1748)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şam Üniversitesi, Şam, 2002, s.268.

⁷⁴ Salim, s. 491.

⁷⁵ Salim, s. 491.

⁷⁶ Abdurrahman Bin Ali Bin Omer, İbn El Deyba, **el Fadlü'l- Mezîd alâ Buğyeti'l- Müstefid fî Ahbar Madinet Zebid**, Tahkik; Yusuf Şelhat, Sanâ'a, Yemen Araştırma Merkezi, 1. Basım, 1983, s. 339.

2.1.1. Toprak ve Su Kaynakları

Birinci bölümde Yemen'in coğrafi yapısına değindiğimizde, Yemen'in coğrafi yapı ve iklim açısından üç farklı coğrafi bölgeye ayrıldığını belirtmiştik. Dolayısıyla Yemen'in toprak yapısı çeşitlilik gösterir. Bilgilerin tekrar edilmemesine özen göstererek her bölgedeki toprağın yapısını açıklamaya çalışacağız.

Tihama Bölgesi (Sahil): Tihama Bölgesi sıcak bir bölge buna bağlı olarak toprak yapısı sahil bölgesinde, küçük küçük taşlardan oluşmaktadır. Batısında Kızıl Deniz, güneyinde Aden Körfezi, doğusunda dağlık bölge, kuzeyinde de Tihama- Hicaz bulunmaktadır. Bu bölgenin toprakları palmiye, pamuk, tütün ve hububat⁷⁷ ekimi için elverişlidir. Muz'a vadisi, Zübeyd vadisi, Nahla vadisi ve Siham vadisi gibi ünlü vadilere sahiptir. Dağlık bölgeden yağmur sularıyla beraber bu vadilerden aşınarak gelen toprak Tihama bölgesinin topraklarının verimliliğini artırıyor.

Dağlık Bölgesi: Bir önceki bölgenin doğusunda bulunur, tarıma elverişli toprağı ve yılın tüm mevsimlerinde ılık iklimi ile bilinmektedir. Kahve, pamuk ve değişik hububatlar olmak üzere tarım ürünleri açısından zengin bir bölgedir⁷⁸. Bölgede önemli barajlar, küçük dereler ve çok sayıda vadi bulunmaktadır. Bölgenin toprağı Yemen'in en verimli toprağı kabul edilir.

Doğu Ovalar Bölgesi: Dağlık bölgenin doğusunda bulunur, toprağı tarıma elverişli, içinde çok sayıda vadi barındırmaktadır. Yemen'in en önemli şehri Sana'a bu bölgede bulunmaktadır. Bu bölgenin doğusunda da Rubülhali Çölü bulunmaktadır⁷⁹.

Su kaynakları ile ilgili olarak ise; Yemen halkı öncelikle, yağmur suyundan olabildiğince faydalanmaya çalışmıştır. Bu amaçla, barajlar inşa etmişler, su kuyuları açmışlar ve yağmur suyunu muhafaza etmek için göletler inşa ederek hem tarım için

---

⁷⁷ Abdullah Bin Abdülkarim, El Cirafi, **el Muktafad min Tarihü'l- Yemen**, Dar- ül Kitap El Hadis Yayinevi, 2. Basım, Beyrut, 1984, s.17.

⁷⁸ El Cirafi, s. 19.

⁷⁹ El Şamahhi, **el Yemenü'l- İnsan ve'l- Hadarah**, ss. 16-17.

kullanılmasını, hem de insanların ve hayvanların su ihtiyacının karşılanması sağlamışlardır.

Yemenli çiftçiler genel olarak eskiden beri elindeki basit imkânlarla batı bölgelerinden, güneydeki Tihama bölgesi, doğudaki çöl bölgelerinden dahi yararlanmanın yollarını bulmuşlardır. Çöl bölgelerinden çeşitli yöntemlerle verimli topraklar getirerek tarımsal alanda yararlanmışlardır. Daha önce bahsettiğimiz dağlık bölgeler için kullanılan teras tipi tarım faaliyetleriyle birlikte tarımı hep ön plana çıkarmışlardır.

Yemen'in Hint okyanusuyla Kızıl denizin kesiştiği noktada bulunması iklim çeşitliliğine neden olmasından dolayı, birinci bölümde belirttiğimiz gibi mevsimsel yağmurlardan faydalanarak (yaz ve kış) tarımda kullanılmak üzere su kaynağı oluşturuluyordu. Yemen'de, nehirlerin su debileri çok düşük ve yataklarının küçük olmasına rağmen akarsular, dereler, yüksek tepelerden ve vadilerden gelen sulardan tarımda ve tarıma dayalı her alanda istifade edilmektedir. On altıncı yüzyılda Yemen'de bulunan Osmanlı yöneticisi valilerin tarıma yönelik su kaynaklarının varlığı ile ilgili problemlere gerekli ilgiyi göstermemelerine rağmen Yemen halkı, kendi üstün çabalarıyla barajlar inşa ettiler, tarımda kullanılan ve yerel ismiyle (عیل) olarak bilinen su kanallarını tamir ettiler. Kaynaklara göre Yemen halkının kendi gücü ve iradesiyle yaptığı bu çalışmalar neticesinde yapılan yapılardan elde edilen sular; kanallarla belli bir sistem çerçevesinde yetecek miktarda tarım alanlarına ve insan sayısına uygun olarak, köylere ve ihtiyacı olan yerlere dağıtırdı. Daha uzak mesafelere ise derin kuyular açılarak yeraltı suları ortaya çıkarılıyordu⁸⁰.

2.1.2. Tarım Ürünleri

Yemen'de bölgeler arasındaki iklim farklılıklarına bağlı olarak, tarım ürünleri çeşitliliğinde farklılık bulunmaktadır. Bundan dolayı sahil bölgesinden uzaklaşıp, dağlık

---

⁸⁰ El Hatib, s. 269.

bölgesine doğru yaklaştıkça hem tarım yapılabilir alan hem de ürün çeşitliliği artmaktadır. En önemli tarım ürünleri; kahve, tütün, mısırdır.

2.1.2.1. Kahve

Kahve, her ne kadar on altıncı yüzyılın ilk yarısının sonlarında Yemen'e getirilmiş olsa da Yemen'de üretimi yapılan tarım ürünleri arasında ilk sırada yer almaktadır. Dikim yerleri dağlık alanların verimli yerlerinin çoğunu kapsamakla birlikte dağlık alanların batı bölgelerinde ekilirdi. En fazla ekildi yerler, Haşid, Bekil, Gataba ve Yafe'dir. Bilinen en iyi kahve El'uddeyn, Kesme ve El' Cebin bölgelerinde ekilirdi. Kahve ağaçları teras tipi tarım yapılan dağların zirvelerine kadar ekilirdi. Kahve ağaçlarının sulanması işlemi; bir kısmı yağmur suyuyla, bir kısmı de terasın başında yapılmış olan gölette bulunan suların kullanılmasıyla yapılırdı. Kaynağı göletten başlayan ve tüm ağaçlara ulaşana kadar devam eden sulama kanalları inşa edilmişti. Hatta dediklerine göre bu şekilde sulanan ağaçlar yılda iki kez ürün vermiş, ancak ikinci mahsulün ürünü ilki kadar kaliteli değilmiş⁸¹.

2.1.2.2. Tütün

Yemen tütünü eski çağlardan beri çok meşhur olup önemli bir yere sahipti. Ancak Yemen tütünü'nün tamamı Yemen'de ekilmeyip, büyük bir kısmı ithal olarak temin ediliyordu. Ardından Yemen'de tütün, işlemlerden geçirilip son halini aldıktan sonra Yemen tütünü olarak ihraç edilirdi⁸². Tütün; Zafar ve Yemen'in güneyinde ekilirdi. Tütünü'nün bazı çeşitleri Habeşistan'dan ve Hindistan'dan genelde Cava bölgesinden ithal edilirdi.

---

⁸¹ Ahmad Kayid, El Sayidi, **elmaddeü'l- Tarihiyye Fî Kitabat Neybür Âne'l- Yemen**, Beyrut, Dar'ül Fikir, 1. Basım, 1990, s.153.

⁸² El Sayidi, s.155.

2.1.2.3. Tütün

Yemen'e on altıncı yüzyılın sonlarında ve on yedinci yüzyılın başlarında tütün ağacı getirilmiştir. Ancak bu tarihlerden önce Yemen'de tütün uzun zamandır kullanılıyordu. Bilindiği kadarıyla bu ağacı Yemen'e ilk getiren kişi şeyh Ali Al Mağribi Al Hâkim idi. Bir rivayete göre Mağrib diyarından, diğer rivayete göre Hindistan'dan getirdiği bildirilmektedir. Bahsi geçen şahıs; çekirdeklerini getirdiği tütünü Yemen'de ekip tütün ağacı elde etmiştir. İlk elde edildiğinde fiyatı 200 gram bir gümüş kuruşa satıldı bir rivayete göre, daha fazlaya satıldığını söylenmektedir. Tütün ekiminin yayılmasıyla yarım kilo tütün yarım Kebir karşılığında satılmaya başlanmıştır. Tütün, Türk kökenli bir kelime olarak kabul edilip, tütün kelimesiyle anılmıştır⁸³. İnsanlar tütünü tüketmek için farklı araç ve gereçler icat etmişlerdir. Kimisi susuz içerdi, kimisi de suyla içerdi, ancak susuz olan tüketim yöntemi daha çok yaygın olmakla birlikte bu konudaki şer'i hüküm "mubahtır" olduğu yönünde idi⁸⁴.

2.1.2.4. Mısır

Yemen'in sahil ve dağlık alanlarında ekilirdi. İnsanlar için neredeyse tek gıda kaynağı konumundaydı. Değişik çeşitleri bulunmaktadır. Yüzyıllar boyunca mısır zekâtı Yemen ekonomisinin ana kaynaklarından biriydi. Mısır, Yemen için temel gıda malzemelerinden biridir. Dolayısıyla çok büyük arazilerde ekimi yapıldığından işçiler için önemli bir iş kolunu oluşturuyor. Daha çok ekmek yapımında kullanılıyor. Mısır, burada özel depolarda yıllarca sağlam kalacak şekilde muhafaza ediliyordu. İlave olarak Yemen'de buğday, arpa, fasulye, mercimek, pamuk, susam ekilirdi.

---

⁸³ Şams- ül Din Abdulsamad Bin İsmail, El Mozaai, **Duhulü'l- Osmaniyyin el Evvel ile El Yemen el Müsama (el İhsan fî Duhul Memleketü'l- Yemen Taht Zil Adalet Al- i Osman)**, Tahkik; Abdullah Muhammd El Habşi, El Medine Yayınevi, 1. Basım, Beyrut, 1986, s.99.

⁸⁴ El Sayidi, s. 155.

2.1.2.5. Diğer Tarım Ürünleri

Yemen' de yetiştirilen meyve ağaçları çeşitlilik yönünden çok zengindir. En güzel meyve olarak kabul edilen üzümün yirmi çeşidi bulunmaktadır. Diğer meyve çeşitlerinden incir, nar, kayısı, erik, kavun, ayva ve portakal da yetiştirilir. Bölgede çok sayıda ceviz ve badem ağaçları vardır. Bir diğer meyve ise mango meyvesidir. Yemen'in altın bölgesi olarak kabul edilen güney Yemen'de şeker kamışı da yetişmektedir. Yemen'de bakliyatların bir sürü çeşidi ekilir. Ayrıca gül, yasemin, nergis ve diğer çiçekler de çokça görülmektedir. Ormanlar ve Heyaj ismiyle⁸⁵ bilinen vahalar da bulunmaktadır.

2.2. Hayvancılık

Yemenliler her türlü küçük ve büyük baş hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşmıştır. Tarım çok önemli bir alana sahip olduğu için öküz ve eşek yetiştiriciliği önemli bir yere sahiptir. Yolculuk ve ulaşım özellikle hac kervanları için deve yetiştiriciliği çok önemlidir. Develere olan ilgi ise çöl bölgeleriyle sınırlıydı⁸⁶. El Mahara bölgesinde yetiştirilen develer çok ünlüdür. Yetiştiriciliğini yaptıkları diğer hayvanlar ise; inek, koyun, keçi, tavşandır.

Yemen'de de El' Cof bölgesine mensup olan ünlü Cofi atları çok meşhurdur. Ayrıca Yemen'de köpek, ceylan ve geyikler, yabani hayvanlardan kaplan, sırtlan, kurt ve diğerleri, kuşlardan tavuk, güvercin, değişik renkli güzel sesli kuşlar, karga, kartal, şahin, ibibik kuşu, yarasa ve bulunmaktadır. Ayrıca balı çok kaliteli olan arılar da yetiştirilmektedir. Yemen'in en ünlü balı ise Hadramut ve Haymi balıdır⁸⁷.

Sonuç olarak, inek, koyun ve develer ülkedeki en önemli hayvanlar olup deri veya et veya süt ürünleri açısından gerek dış ülkelere ihracatı gerek ülkede kullanılması

---

⁸⁵ El Cirafi, s.28.

⁸⁶ El Cirafi, s.28.

⁸⁷ El Cirafi, s. 29.

cihetiyle Yemen'in ekonomisini kalkındırmakta çok büyük katkıda bulunduğu bilinmektedir.

2.3. Sanayi

On altıncı yüzyılda Yemen vilayetindeki sanayiye anlayabilmek için konuyu iki açıdan inceleyeceğiz. İlki; o dönemde Yemen'de önemli olan sanayi kolları, ikinci ise; sanayi merkezleri olacaktır. Ancak, Yemen'de sanayi ile ilgili bilgi ve verinin yeterince olmaması ve kaynakların on altıncı yüzyılda, daha önce belirttiğimiz gibi askeri ve siyasi konulara ağırlık vermesi nedeniyle bu konudaki açıklamalarımız biraz sınırlı olacaktır.

2.3.1. Sanayi Sektörleri

2.3.1.1. Madencilik

Madencilik açısından Yemen bölgesi Arap yarım adasının en zengin bölgesidir. Bu madenlerin en önemlisi altın olup kuzeydeki⁸⁸ Saada şehrinin Fukaha bölgesinde bulunmaktadır. Gümüş madeni ise El Hamdani'nin "sıfat-ı ceziret'ül Arab" kitabında belirttiği gibi Nahm ile Merhebe arasındaki bölgede bulunmaktadır. Yemen'de ayrıca demir madenleri de bulunmaktadır. Ahcar-ü kerime (Lâl taşı) gibi değerli taşların zengin varlığı⁸⁹ eskiden olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Arap Ülkeleri'nin ve Yemen'in, on altıncı yüzyılın başlarında sahip oldukları sanayi ilkel bir sanayi olup, Osmanlı ve Memluklerin bölgeye gelmesiyle sanayi anlamında yine bir gelişme sağlanamamış. Genel olarak on altıncı yüzyılda bu bölge daha çok savaşların yapıldığı bir alandı ve bu durum madencilik gibi özel bir iş alanının aksamasına zemin hazırlıyordu. Sanayi geliştirilmemiş ve fabrikalar kurulmamış ve üretimde her şey bireysel çaba ile yapılmıştır.

---

⁸⁸ El Hatib, s. 282.

⁸⁹ El Cirafti, s. 14.

Demir sanayi, Yemen'de demircilik sanayii çok ünlü sanayiler arasındaydı, bunu en önemli kanıtı; Yemen kılıçları ve kalkanları ile daha önce belirttiğimiz savaş araçlarıdır. Demircilik sanayisinin diğer önemli ürünleri arasında tarım alanında kullanılan pulluk üretimi gösterilebilir. Bu ürünlerin tarımda verimi arttırmasında çok büyük rol oynaması, yerel ekonomiye⁹⁰ olumlu katkıda bulunması Yemen için önemlidir.

2.3.1.2. Seramikçilik/Çanak-Çömlek

Çanak çömlek sanayisi, Yemen'de birçok yerde yapılmakta olup, en önemli merkezi Hays'dır⁹¹. Bu bölge; Yemen'in en önemli çanak çömlek kaynağıydı. Özellikle bu bölgeyle meşhur olan, kabukfincanlar, "Hayslı fincan" denildiğinde bu bölgede⁹² üretilen fincan anlamına gelmektedir. Bu ürünler Yemen'de erken dönemlerden beri ün kazanmış, Yemenliler için eskiden beri en önemli çanak çömlek sanayisi olup, Yemen evlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.

2.3.1.3. Kumaş Sanayisi

Yemen'de çok sayıda kumaş fabrikası olmasına rağmen hepsi ilkel sayılabilecek fabrikalardı. Bu fabrikalar; Yemen'in yerel kıyafetlerini üretim konusunda uzmanlaşmıştır. Yemen'in kumaşları orta kalitede olduğundan gerekli kumaş ihtiyacını Yemen, Hindistan'dan ithal ediliyordu. İthal edilen bu kumaşlar genelde zengin ailelerin kullanımına ayrılıyordu.

---

⁹⁰ El Sayidi, s. 150.

⁹¹ Hays: Yemen'in batısındaki Hudeyde ilinin bir ilçesi.

⁹² Kabuk: Kahve kabuğu olup kavrulmamış kahvenin ateşte yakılması sonucu elde edilen kabukların iyice öğütülmesi, 1 saat boyunca sıcak suda bekletilmesi, kaynatılması, süzülmesi ve kahve fincanları gibi fincanlarda sunulması (<http://mawdoo3.com>)

Nile sanayii⁹³ (İndigo), İndigo bitkisinden elde edilen bu ürün, Tihama'da bulunan, mavi renkte bir üründü. Yakın zamana kadar elbise boyamada ve kadınların vücutlarına sürmek için kullandığı bir üründü. Bugünlerde üretimi yapılmıyor, onun yerine ithal edilen boya kullanılıyordu⁹⁴.

2.3.1.4. Silah Sanayisi

Arap ülkelerinde Yemen kılıcının çok ünlü olmasından dolayı Yemen'de kılıç sanayisi çok önemliydi. Ayrıca Yemenliler Cenbiye⁹⁵ ve bıçak türlerinde⁹⁶ silah üretiyordu. Bu silahlara ilave olarak kalkanlar ve ilkel savaş silahları da üretilmekteydi. Yemenliler, tüfek, top gibi dönemin modern silahlarıyla ilgili olarak; on beşinci yüzyılın sonlarında bilgi sahibi değilken on altıncı yüz yılın başlarında Portekizliler ve ortalarında Osmanlıların Yemen sahillerine gelmeleriyle bilgi sahibi olmuşlardı. Bazı kaynaklara göre on yedinci yüzyılın sonlarında, on sekizinci yüzyıl boyunca tüfeğin namlusu dışarıdan ithal edilerek tüfek üretimi Yemen'de yapılmaya başlanmıştır. Tüfeğin ahşap kısımlarının tamamı Yemen'de üretilmekteydi, geriye kalan demir parçaları ithal edilmekteydi.

2.3.1.5. Diğer Sanayi Sektörleri

Bahsettiğimiz sanayilere ilave olarak develerle veya boğalarla döndürülen değirmen aracılığıyla yağcılık, Salhab veya Denedje diye bilinen bitkilerden üretilen ipler, Yemen'deki Yahudilerin (özellikler Sanaa'da) ürettikleri şarap, çok sayıda

---

⁹³ Nile: Özel mavi tonuna sahip bir boya olup kimyasal formülü indigodan oluşmaktadır. Asya bitkisi olan Nile'den veya Vasma bitkisinden elde edilir, yün ve pamuk boyamak için kullanılır. Jeans ürünlerin ana boyası

⁹⁴ El Sayidi, s. 148.

⁹⁵ Cenbiye: Bir çeşit Arap hançeri olup beli saran kemere takılan hançerlere bu isim takılmaktadır. Genelde Yemen, Umman, Suudi Arabistan Krallığında elbise süsü olarak kullanılmaktadır. Cenbiye sanayisi Yemen, Umman, Suudi Arabistan Krallığı güneyinde çok yaygın geleneksel el sanatıdır

⁹⁶ El Sayidi, s.149

tabakalanmış deri üreten çok sayıda deri fabrikası, en önemlisi altın ve gümüşçülük olmak üzere genelde Yahudiler tarafından yapılan ince işçilik gerektiren işlerden de bahsedebiliriz⁹⁷.

2.3.2. Sanayi Bölgeleri

Yemen'de çok sayıda sanayi merkezi vardır. En önemli sanayi merkezleri, tarım ve hayvancılık üretiminin yapıldığı San'a, Aden, Zübeyd başta olmak üzere yine tarım ve hayvancılığın yapıldığı diğer şehirlere yakın alanlarda mevcuttur. Elde edilen sanayi ürünleri ya Aden ve Moha gibi Yemen limanları üzerinden ihraç edilirdi ya da üretilen sanayi malları şehirlerde, ilçelerde ve köylerdeki tüketicilere ulaştırılırdı. Yemen'de on altıncı yüzyılda iki çeşit çarşı vardı. Birincisi; Sana'a, Aden, Zübeyd ve Taz gibi ünlü şehirlerde var olan kalıcı çarşılar, bu tür çarşılar her gün açılır, üstü kapalı olan, surları ve kapıları olan çarşılardır. İkincisi ise köylerde haftalık olarak açılan, günümüz pazarlarına benzeyen çarşı yapılarıdır.

2.4. Ticaret

Yemen, hem güney tarafından Kızıldeniz'e ve Umman denizine yakınlığı, hem de Kızıldeniz ile Hint okyanusu arasında geçiş rolü oynayan Bab'ül Mendep boğazına sahip olmasıyla stratejik konumunun güçlü ve önemli hale gelmesiyle ticaret açısından büyük öneme sahiptir. Asırlardır en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Bölgesel olarak üretilen malların pazarlandığı küçük ölçekli iç ticaretin yanı sıra, Arap yarımadası çerçevesinde yapılan ticaret açısından da Yemen önemli bir yere sahipti. Özellikle dünya ticaret yollarının değişmesi ve bölgenin Avrupa- Hint yolunun öneminin artması ile Yemen önemli bir ticari geçiş özelliğine sahip oldu.

---

⁹⁷ El Sayidi, s.151.

Yemen'in elimizde mevcut bulunan tarihi kaynaklardaki bilgi ve belgeler bu konuda yeterli düzeyde değildir. On altıncı yüzyılda Yemen'in ticari ilişkilerini, iç ve dış ticaretini bu yetersiz verilerle inceleyeceğiz.

2.4.1. İç Ticaret

Yemen ticareti tarımla birbirine bağlanmıştır. Bunu en önemli kanıtı Sana'a'daki ticari çarşıların isimleri, örneğin; Üzüm çarşısı ve Odun çarşısı. İç ticaretteki ticari işlerin yürütülme yöntemi genelde; tüccarla tarım ürünlerini üretim yerlerinden taşımak suretiyle sanayi bölgelerindeki işletmelere götürüyorlar ve yine⁹⁸ tüccarlar hazırlanan ürünlerin satışını yapıyorlardı. Görüldüğü gibi iç ticaret tarımla birbirine bağlıydı. Eğer çeşitli sebeplerden o sene yeterli miktarda tarım ürünü alınmıyorsa ticarete o miktarda düşme gözlenmesi gayet normaldir.

On altıncı yüzyılda Yemen'de ticaret siyasi istikrarsızlıktan dolayı kötü bir dönemden geçiyordu. Özellikle Portekizlilerin, on altıncı yüzyılın başlarında Yemen sahillerine gelmesi ve o dönemde var olan uluslararası deniz ticaretine hükmetmelerinden dolayı Yemen'deki ticaret çok gerilemiştir. Yemen'in on altıncı yüzyıldaki durumuyla ilgili ana kaynaklarına baktığımızda; Portekizliler 'in gelmesiyle Yemen'de meydana gelen büyük ekonomik krizler, ülke halkını olumsuz etkilemiştir. Yemen bu kriz dönemlerinde yoksulluk ve açlıkla uğraşmıştır.

1508 yılında Zübeyd ve tüm Yemen'de fiyatlar artmıştır. Mısır'ın fiyatı on dirhem, tütünün fiyatı on bir dirhem olmuş ve çarşıda birçok ürün bulunmaz olmuştur. Bu yıl yaz aylarındaki kuraklık yüzünden çok sayıda hayvan açlıktan telef olmuş, insanlar da dara düşmüştür⁹⁹.

Belirtmemiz gereken bir diğer husus; Yemen'in on altıncı yüzyılda geçirdiği ekonomik krizlerin bir kısmında etkili olan faktörlerin başında kötü yönetimleri ve açgözlülük yapmaları nedeniyle bazı Osmanlı valileri gelmektedir. 1566 yılında (972

---

⁹⁸ El Sayidi, s.279

⁹⁹ İbn El Deyba, s.308.

Hicri) Rıdvan Paşa vali olarak Yemen'e geldiğinde; o gün itibarıyla Mısır valisi olan, Yemen'in önceki valisi Mahmut Paşa'nın eski Yemen valisi iken yaptığı icraatları incelemeye başlamış ardından merkeze Mahmut Paşa'nın gayri meşru işler yaptığını göstermeye çalışmıştır. Mahmut Paşa kendisi ile ilgili şikâyetleri haber alınca hemen harekete geçerek; Yemen'in çok büyük bir vilayet olduğunu, kontrol altına alınabilmesi için bölünmesi gerektiğini bildirmiştir. Mahmut Paşa'nın istediği gibi Yemen iki vilayete bölündü. Bereketli alanların yer aldığı Sahil kesiminin valisi Murat Paşa, savaşların döndüğü dağlık ve diğer kesimin valisi ise Rıdvan Paşa olmuştur. Mahmut Paşa, Rıdvan Paşa'dan kendisini şikâyet etmesinin intikamını almıştır. Yemen ikiye bölünerek aslında iki Osmanlı valisinin kişisel hesapları ön plana çıkarılmıştır. Bu olayda Yemen'in içyapısı ekonomik işleyişi düşünülmemiştir. Bundan dolayı ülke büyük ekonomik krizler yaşamış, askeri güçleri ikiye bölünerek zayıflamış, en önemlisi de ülkenin para ekonomisi olumsuz etkilenmiştir. Bunların sonucunda yoksulluk ve açlık, yönetimde ise yolsuzluk yaygın hale gelmiştir¹⁰⁰. Bu ve benzeri vakalar tek bir örnekle sınırlı değildir.

Anlaşılabacağı üzere vali Rıdvan Paşa ile Mahmut Paşa arasındaki rekabet ülkenin iç ekonomisinin çökmesine, ülkenin iki vilayete bölünerek zayıflamasına neden olmuştur. Bu olumsuz etkiler ekonomiyle sınırlı olmayıp halka büyük zulüm yaşatıp askeri gücü de etkilemiştir. Şahsi düşünceme göre valilerin sergiledikleri bu tutumlar Yemen vilayetinde istikrarsızlığa neden olmuştur.

Muhammed Paşa (1616- 1621) Yemen'e geldikten sonra çok büyük zulümler yaşatmıştır. İlk icraatı darphane sorumlusu Abdülmelik el Yemeniyi çarmlıha germek olmuştur. Mahmut Paşa, Abdülmelik el Yemeni'nin basılan parada bakırın gümüşe göre daha fazla olmasını sağladığı için böyle bir karar almıştı. Lakin Nehri vali'ye göre sikkede yapılan bu değişimin sebebi Abdülmelik el Yemeni'nin bozulan ekonomik duruma aldığı bir tedbirdi aslında idamı gerektirecek bir suç değildi. Bozulan ekonominin sebebi ise Nehri vali'ye göre, daha önce vilayeti yöneten eski valilerin kötü yönetimleri, ekonomik durumun daha da kötüleşmesini sağlamıştı, valiler, tamahkâr ve

---

¹⁰⁰ El Nahravali, kutub-ül Din Muhammed Bin Ahmed, **El Bark-ül Yamani Fi El Fath-ül Osmani**, Suudi Arabistan- Riyad, Dar-ül Yamama Yayınevi, 1.Basım, 1967, s.159.

parayı kendileri için isteyen insanlar olarak tasvir ediliyordu. Dönemin diğer tarihçileri de konuyla bağlantılı olarak vilayette büyük ekonomik çöküntü yaşanmasının ardından askeri gücün de olumsuz etkilenmesinin altında sorumlu olarak eski valilerin hâlihazırda kötü yöneticiliği ve ardından gelen valilerinde bu kötü düzene devam etmesinin kötü gidişata neden olduğunu yazmışlardı¹⁰¹.

On altıncı yüzyıl sonları ve on yedinci yüzyılın başlarına gelindiğinde bu kötü tablo biraz değişmeye başladı. Yemen valisi Vezir Cafer Paşa örneğinde olduğu gibi bazı Osmanlı valileri vilayetin ekonomik sıkıntılarını ve insanların çektiği zorlukları azaltmak için çabalamışlardır. Nehrivali'nin yazdıklarına göre Vezir Cafer Paşa 1060 yılında Zübeyid şehrine gelişi tüm Yemen halkı için çok hayırlı ve bereketliydi. Adaleti yayıp meşru olmayan vergileri halkın omuzlarından kaldırmıştır. Halktan, hurma, ağaç, inek vergisi gibi vergilerin yanı sıra, yalnızca kayıtlarda yer alan vergiler talep edilirdi. Bazı kötü valilerin yönettiği dönemde halktan, kurumuş olan ağaçların, sağken ineklerden alınan vergilerin öldükleri halde yine vergi alınması gibi durumların, sadece sicillerde kayıtlı olduğu için alınması halkı mağdur eden bir vaziyetti. Halk bu vergileri ödemek için farklı işlerle uğraşıp vergileri yetiştirmeye çalışıyorlardı. Bundan dolayı Yemen halkı çok büyük zararlar görmüştür. Gelen Vali Cafer Paşa bu zulmü kaldırıp sadece var olan ağaç ve hayvan vergisini alan¹⁰² Böylece gelen vali çoğu insanın ekonomik yaşam koşullarını düzeltmiş oldu.

Bütün anlatılara ek olarak; on altıncı yüzyılın başında Portekizlilerin Yemen'in güney sularına ilerlemesi Yemen vilayetinde, Hicaz'da ve Mısır'da iç karışıklıklara neden olmuştur. İç karışıklıklar beraberinde ekonomik bozulmaları getirmiştir. Bundan dolayı doğudan ithal edilen ürünlerin fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Yaşanan bu kargaşalar ve krizler o dönemdeki hükümetlerin ve halkın düşmanlarına karşı direnişlerini güçlendirmesi ve daha fazla destek almak için Yemenliler 'in Osmanlı'dan yardım çağrısı istemelerine zemin hazırlamıştır.

---

¹⁰¹ El Nahravali, s.128.

¹⁰² El Nahravali, s.106.

Görüldüğü gibi valiler bölgede ekonomi, siyasi ve askeri istikrar için büyük rollere sahipti. Yemen'de on altıncı yüzyıldaki Osmanlı Devleti'nin devlet politikasındaki öncelikleri bölge için ekonomik ve sosyal konular değildi. Osmanlı'nın bölgedeki varlığının nedeni siyasi ve askeri konulardı. Ancak bazı valiler bölgenin ekonomik durumuyla ilgilenip halkın yaşam koşullarını ve refahını arttırıp iç kargaşalara engel olmayı ve askeri durumun ise olumlu yönde ihya edilmesini sağlamışlardı.

2.4.1.1. İç Ticaret Gelirleri ve Vergiler

Kaynaklardaki bilgilere istinaden takriben Osmanlı'nın Yemen'deki hakimiyetinin ilk yıllarında Yemen'in haraçlarının toplamı 500.000 altın olup askerlerin ve çalışanların ücretleri, savaş giderleri, kalelerin tamirleri ve benzer işler için gerekli harcamalar yapıldıktan sonra elli bini İstanbul'a gönderilirdi. İstanbul'a giden, hazine geliri seneden seneye farklılık gösteriyordu. Bunun nedeni ise bölgedeki istikrarsızlıktan kaynaklanmaktadır¹⁰³.

Bir Osmanlı memurunun, muhtemelen 1525- 1535 yılları arasında geçtiği bilinen bir olayla ilgili tutmuş olduğu rapor bizlere Hicaz, Yemen, Mısır, Kızıldeniz ve Hindistan ile ilgili gelişmeleri anlamamıza yardım edecektir. Kimin yazdığı ve net olarak hangi tarihte yazıldığı bilinmeyen bu raporda elde edilen bilgilerden Selman Reis ile Mısır valisi Süleyman Paşa'nın adı geçmektedir. Yemen'i anlatırken bu rapordan yararlanmam gerektiği kanaatine vardık. Rapordan yola çıkarak¹⁰⁴ Yemen vilayetinde uygulanan iç vergi sistemi hakkında bilgi edineceğiz.

Bu raporda el Lüheyeye, el Salif ve el Hüdeyde¹⁰⁵ limanlarından yılda 7.000 eşrefi elde edildiğini görmekteyiz. Raporda asker ücretlerinden bahsedilirken en yüksek asker ücretinin elli eşrefi, en düşük asker ücretinin üç eşrefi olduğunu öğrenmekteyiz. Askerler, yetersiz gördükleri ücretten dolayı çeşitli taşkınlıklarda bulunuyorlardı.

---

¹⁰³ Salim, s. 456.

¹⁰⁴ Bayat, C.2, s.13

¹⁰⁵ Bayat, C.2, s.13.

Genelde Müslümanların gemilerine saldırıda buldukları raporda ayrıntılarıyla belirtiliyordu¹⁰⁶.

Rapordan anlaşıldığı gibi iç gelirlerin az olması ekonomik durumun kötü olduğu görülmektedir. Bunun birden fazla sebebi vardı, en önemlisi Osmanlıların tüm Yemen topraklarına hükmedememeleri, Portekizlilerin deniz yollarına hâkim olmaları ve malların Kızıldeniz'deki limanlara varışını engellemelerinden kaynaklanmaktadır.

Salih Özbaran; 11-09-1561 ile 30-08-1562 tarihleri arasını kapsayan dönemde Yemen vilayetinin liman şehirlerini şu şekilde vermektedir¹⁰⁷.

Limanın Adı	Gelirler(Pare)
Moha ile bağlı limanlar	2.080.480
Hudeyde	104.245
Hud	47.000
Salif ve Kamaran	100.501
Jazan	168.331
Aden diğer gelirleriyle	1.555.000
Toplam	4.255.557

Tablo: I. 1561- 1562 Yılı Yemen Vilayeti Gelirleri

Özbaran; Yemen vilayetinin 1561- 1562 yıllarındaki toplam gelirin 31, 730, 951 para veya 1263 surre(meblağ) olduğunu belirtmektedir. Bu tutarın %13'ü gümrük komisyonundan elde edilmiştir. Toplamın %67'sini oluşturan arazi haraçları göz önünde bulundurularak tablodaki gelirlerle mukayese edildiğinde bu gelirin az olduğu fark edilmektedir¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Bayat, C.2, s.13.

¹⁰⁷ Özbaran, Salih, **Ottoman Expansion Towards The Indian Ocean In The 16th Century**, İstanbul Bilgi University Press, 1.Basım. 2009, s.310

¹⁰⁸ Özbaran, s. 310

1576 yılında 01/02/1576-20/03/1577 tarihleri arasında elde edilen ticaret gelirleri 2,909,654 para olup (yani yılın gelir toplamının %16'sı) 1562 yılındaki gelire göre %3 artış olduğu görülmektedir. Ayrıca en büyük arazi vergisi olan %63 bu dönemde görülmüştür.

On altıncı yüzyılın son yıllarında alttaki tabloda görüldüğü gibi gelirlerde belirgin artış olduğu görülmektedir¹⁰⁹.

Liman Adı	Yıllar ve Gelirler		
	1595 -1596	1596- 1597	1599- 1600
Aden	14.506	13.120	17.130
Lahej	7.509	11.000	Aden'le birlikte
Mocha	62.704	53.532	87.057
Salif ve Kamaran	3.000	1.312	1.080
Hudeyde	10.187	10.442	6.500
Luhayya ve Feresan	4.209	4.038	3.609
Jazan	3.600	1.600	2.600
Şühr ve Hadramavt	1.500	500	630
Ahvar	--	1.500	--
Hud	2.700	600	846
Toplam	109.915	97.644	106.457

Tablo 2: 1595-1596-1597-1599-1600 yılları boyunca Yemen'in muhtelif limanlarından elde edilen gelirler.

Özbaran'ın belirttiği gibi Yemen vilayetinin iç gelirlerinde iyileşme olduğu görülmektedir. Bu da Osmanlıların, on altıncı yüzyılın son dönemlerinde bölgenin ekonomik durumuna verdiği önemi göstermektedir. Kanaatimizce dönemin valisi Sinan Paşa'nın Yemen yönetiminde olduğu süre boyunca ortaya koyduğu istikrarlı yönetim

¹⁰⁹ Özbaran, s. 311.

ekonomide de istikrar sağlamıştır. Belirtmesi gereken bir diğer hususta elde edilen gelirlerin en büyük kaynağı olarak araziden sağlanan haraçtır (harac'ül- arazi).

2.4.1.2. Çarşılar

Daha öncede değindiğimiz üzere, on altıncı yüzyılda Yemen'de iki çeşit çarşı bulunmaktadır. Sanaa'a, Aden, Zübeyd ve Taez gibi ana şehirlerde bulunan kalıcı çarşılar. Bu çarşılarda kabilelerin hayvanları için matareh¹¹⁰, tüccar ve misafirlerin konaklamaları için hanlar bulunurdu¹¹¹. Ayrıca bu çarşılarda odun, ahşap, demir, hububat, ekmek, baharatlar ve çok miktarda kurutulmuş meyve çeşitleri satılırdı. Bu çarşılar sabah açılır akşam kapanırdı. Sıcakların çok yüksek olduğu sahil şehirlerinde öğlen vakti kapatılırdı. İkinci çarşı çeşidi ise haftalık olup köylerde açılırdı. Bu tür çarşılarda gıda, meyve, sebze ve insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere ürünler satılırdı.

Kaynaklara göre on altıncı yüzyılda, dış ticaret ve iç ticarete Yemen'de iş yapmak isteyen tüccar ihtiyaç duyduğu malları doğrudan kendi giderek almak zorundaydı. Tüccar herhangi bir şekilde vekil ya da bayilik kullanamazdı. Tüccarlar, Yemen'de malları temin edip ardından vergilerini verdikten sonra şehirden ayrılıyordu¹¹².

Tüccarların, bu çarşılarda ticaret dışında yaptıkları çok önemli bir işlev daha vardır. Tarih boyunca şehirlerde ve köylerde kurulan çarşılar aynı zamanda insanların birbirlerinden ve farklı bölgelerdeki durumlarından haber aldıkları mekanlardı. Çarşılar sayesinde farklı şehirlerde ya da köylerde insanlar neler olup bittiğini öğrenebiliyorlardı.

Çarşıların güvenliğini sağlamak için uygulanan iki sistemden bahsetmememiz gerekiyor. Birincisi; haftalık pazarlarda bilhassa köylerde kabile lideri, yönetici veya

---

¹¹⁰ Matareh: Mal taşımada kullanılan hayvanların kaldığı yer. Merkezi çarşılarda daha çok bulunan bu yapılar ahırlara benzer.

¹¹¹ Han: Yemen'de samsara, dışarıdan gelen insanların konakladığı, dinlendiği, ihtiyaçlarını karşıladığı yer.

¹¹² El Sayidi, s. 164.

şeyh olarak bilinir. Bu kişi güvenliği sağlamaktan sorumludur ve her türlü ücretini tüccardan temin ederdi. Sabit bir görev değildi. İkincisi; şehirlerde çarşı güvenliği daha ön plandaydı. Köylere göre daha sabit daha sistemli bir yapı gösteriyordu. Şehir çarşılarında güvenliği temin karşılığında dükkanlardan ve tüccarlardan belirli miktarda ücret alınırdı. Çarşılar büyük kapılardan, yüksek yapılardan oluşuyordu ve bu sayede güvenliği daha kolay sağlanabiliyordu. Devlet'in güvenliği altındaki bu yapılarda her zaman görevliler hazır bekletiliyordu¹¹³.

2.4.2. Dış Ticaret

On altıncı yüzyılın başlarında özellikle Yemen ve Hicaz'da başta olmak üzere Arap yarım adasındaki ekonomik durum kötüleşti. Kötü gidişat Portekizlilerin uluslararası denizcilik yollarına yaptıkları saldırılardan kaynaklanmaktaydı. Ayrıca Portekizlilerin, Ümit Burnu üzerinden Hindistan'a geçmeleri ve Hint Okyanusu'na kısa süre içerisinde hâkim olmaları doğunun deniz ticaretinde önemli bir güç haline gelmeleri sonucunda Venedik Cumhuriyeti gibi Araplar da bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Venedikliler, Portekizliler'in denizlerdeki üstünlüğü karşısında birşey yapamamışlar ve özellikle doğudan ticaretini yaptıkları baharat ticareti ve diğer ürünleri temin edemez hale gelmişlerdir. Böylelikle, Venedik Avrupa'daki ticari önemini kaybetmeye başlamıştır¹¹⁴.

Portekizlilerin deniz ticaretinde söz sahibi olmasından Güney Arap sahilleri de olumsuz etkilenmiştir. Portekizliler buralarda uyguladıkları deniz ambargosu politikasıyla Yemen ve Hicaz limanlarının önceden çok büyük miktarlarda olan liman gelirlerinin gerilemesine neden olmuştur. Bu olayla birlikte daha önceden Hindistan üzerinden Güney Arap sahillerine çok miktarlarda akan; para özellikle altın ve gümüş artık yön değiştirmiştir.

---

¹¹³ El Sayidi, s.166.

¹¹⁴ Salim, s.72. Daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet, Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayın Evi, 2000, s.209-210.; Abdülkerim, Ahmet İzet, **Dirasat Fi Tarih-ül Arap-ül Hadis**, Dar-ül Nahza Yayın Evi, 1. Basım, Beyrut, 1970, s.22-23

Portekizliler'in uyguladıkları ambargo politikaları Güney Arap sahillerindeki limanları işlevsiz hale getiriyordu. Tam da bu dönemde uluslararası deniz ticaretinde Yemen limanları Afrika, Hint Okyanusu ve Arap Körfezi ülkeleri gibi dış ülkelerle daha önceki bağlantılarının sayesinde eşsiz bir konuma gelmiştir. Çünkü Avrupa'ya Hindistan'dan giden her türlü ticari değere sahip olan mallar mutlaka Aden Ve Moha limanları başta olmak üzere Yemen limanlarından geçmek zorundaydı¹¹⁵.

2.4.2.1. Dış Ticaret Yolları

Eski dünyada orta çağın sonları ile yeniçağın başlangıcındaki ticaretin üç ana yoldan geçtiği bilinmektedir¹¹⁶.

Asya kara yolu; bu yol Asya'nın ortasından başlayarak, Hindistan dağlarından devam ederek Buhara'ya devam etmektedir. Yol daha sonra iki ayrı yola ayrılır, ilki Hazar denizi ve Bulgar ülkeleri, ikincisi ise Karadeniz ve limanlarına daha sonra Konstantinopolis ve Avrupa'ya devam etmektedir.

Arap körfezine giden deniz yolu; Çin ve Hindistan'dan başlayıp Arap körfezi ana girişine kadar devam ederek Basra, Bağdat, Şam ve Halep limanlarına ve şehirlerine uğrayarak küçük Asya'ya devam eder, oradan da Orta Asya'dan gelen kara yoluyla Konstantinopolis'te birleşir.

Kızıl deniz yolu; bu yol başlarda Arap Körfezi yoluyla ortak bir güzergah çizerek Kızıldeniz'in girişinde ayrılır. Kızıldeniz girişindeki limanlara uğrayıp Ortadoğudan getirdiği ürünleri boşalttıktan sonra Yakındoğu'dan mal yükleyen gemilerle Avrupa'ya devam eder. Daha sonra Aden'den yüklenen Uzakdoğu ticari malları için iki güzergah izleyerek yoluna devam eder, ilki; özellikle hac mevsimi sırasında Arap yarım adasının batısındaki yolu kullanıp Sina üzerinden Şam şehirleri ve limanlarına devam eder, diğeri ise deniz yolu olup hac zamanında Cidde veya Yanbo limanlarından geçip veya direk

---

¹¹⁵ El Hatib, s. 273

¹¹⁶ Ali Ömer, Cabir, **Ticaret-ül Bahr-ül Ahmer Fi El Garn-ül Âşir Al Hicrî El Sadis Âşar al Miladî**, Kral Abdulaziz Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cidde, 1986,s.3.

olarak Mısır limanları olan El Dor, Eyzab, El Kasır, El Gelzem ve Süveyş'ten geçerek çöl üzerinden Nil nehrine, İskenderiye ve Avrupa'ya kadar devam eder¹¹⁷.

Yemen vilayetinde on altıncı yüzyıldaki ticari hareket limanlarla sınırlı değildi. Ticari malları taşımada ve mali gelir sağlama konusunda iç şehirlerin önemli bir rolü vardı. Ticaret kabileleri Arap ülkelerinde güneyden kuzeye doğru ilerlerdi. Güney ve kuzey doğrultusundaki bölgelerde bedeviler kabilelere erzak ve deve konusunda destek olurlardı. Bu ticaret kabileleri Yemen topraklarında yollarına devam ederdi, bir kısmı Saa'da yolu üzerinden Hicaz'a giderdi. Kaynaklara göre bu kabilelerin Sanaa'dan Mekke'ye varış süreleri yaklaşık 45 gündü. Kaynakların belirttiği bir diğer husus ise bu yolculuğun bazen daha kısa sürdüğüdür. Ancak kabilelerin uğradıkları şehirlerde bir süre konaklayıp, ticaret yaptıkları için Mekke'ye gerekli olan varış süresinin iki katından fazla süresi bu tür konaklamalarla geçiriyorlardı¹¹⁸.

Kaynaklarda ticaret kabilelerinin Aden'den Mekke'ye iki ayrı kara yolu üzerinden gittikleri bahsediliyor. Bu yollardan ilki Sultani Cadde olarak bilinen ve Kızıldeniz'e yakın olan batı sahil üzerinden devam eden yol diğeri ise dağ yolu olup Sana'a, Saa'de, Cerşi ve Necran üzerinden geçen yoldur. Ticaret kabileleri; özellikle hac mevsiminde çok yoğun bir şekilde çalışıyorlardı. Hacı kabilelerinin, bunların içinde hem hacılık hem de ticaret yapan grubun olduğu kabilelerle gelenler, içinde yer alan tüccarlar Uzak Doğudan gelen malları Hicaz çarşılarına aktarmak için Arap yarım adasının kuzeyinden güneyine sık sık gidip gelirlerdi. Bu kaynaklarda bahsedilen deniz yolu ise; Aden'den çıkan ve Kızıldeniz'e giden gemiler hac zamanında Cidde ve Yanbo limanlarına uğrar veya Aden'den direk olarak Mısır limanları olan El Dor, Eyzab, El Kasır ve Süveyş limanlarına giderdi¹¹⁹.

---

¹¹⁷ Cabir, ss. 8-9.

¹¹⁸ El Sayidi, ss. 184-185.

¹¹⁹ Muhammed Amin, Salih, **Ticaretü'l- Bahrü'l- Ahmar fi Asirü'l- Mâmalik el carakisa**, Riyad, Dara Dergisi, 1980, s.126.

2.4.2.2. İthalat ve İhracat

2.4.2.2.1. Önemli İhracat Ürünleri

Yemen'de ihracatı yapılan en önemli ürün kahvedir. 1540 yılında (950 Hicri) Yemen'de daha yeni ekilen kahve çok hızlı bir şekilde özellikle dağlık bölgelerde ekimi ve dikimi yayılarak en önemli tarım ürünü haline gelmiştir¹²⁰ Moha, Hüdeyde ve Aden limanları üzerinden Hindistan ve Arap ülkelerinin ardından Küçük Asya, Avrupa ve Çin'e gönderilirdi. Zamanla çok büyük bir ün ve uluslararası önem kazanan Moha kahvesi adını ihraç edildiği Moha limanından almıştır.

Kahve zamanla bir diğer liman olan Lüheyya limanından da ihraç edilmeye başlanmıştır. Yemen'in kuzeyindeki Haşid ve Bekil'den gelen kahve Cizan limanından Cidde'ye ve ardından Mısır'a ihraç edilirdi. Yemen'in güneyindeki Yafe ve Kaataba bölgelerinden gelen kahve de Aden limanından ihraç edilirdi¹²¹.

Diğer ihraç ürünlerinin önemlileri ise şunlardı. Yemen kaktüsü El Şahr limanı üzerinden ihraç edilirdi. Yemen'in ihrac ettiği diğer ürünlerden biri de dış temizliğinde kullanılan misvaktır. Bu ürün; Kahire, Basra ve Halep gibi Arap ülkesine çok miktarda gönderilirdi. Ayrıca kurutulmuş üzüm, hububat ve deri de ihrac edilen ürünler arasındadır.

2.4.2.2.2. Önemli İthalat Ürünleri

Kaynaklara göre en önemli ithalat ürünleri Hindistan'dan gelen en kaliteli kumaşlar, Mısır'dan gelen orta kaliteli kumaşlardır¹²². Ancak elimizdeki kaynaklar Avrupa'dan ithal edilen ürünlerle ilgili bir bilgi vermemektedir. Muhtemelen o dönemde

---

¹²⁰ Şeraf'ül Din, ss. 22-23.

¹²¹ El Sayidi, s.167.

¹²² Daha detayla içi Bkz; Seyyid, Muhammed es-seyyid . **XVI. Asırda Mısır Eyaleti**, Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1990, ss.441-445.

Yemenlilerin Avrupa'dan gelecek olan ürünlere ihtiyaç duymadıkları¹²³ için hiç bir bilgi vermemektedir. İthal edilen diğer ürünler arasında mum, cam bardak, bakır, kurşun ve on altıncı yüzyıl son dönemlerinde silah gibi mallar sayılabilir.

2.4.2.3. Yemen Limanları

16. yüzyılda Yemen vilayetinde 12 liman vardı. Bu limanlar; Moha, Aden, Lahic, Hüdeyde, Luhayye, Feresan, Cazan, Salif, Kemeran, Şahr, Hadramavt ve Hud limanlarıdır¹²⁴. Önemli olan limanları aşağıda belirttik.

Cizan- Cazan limanı: Kuzeyde ilk Yemen limanı olup Abu Ariş bölgesine bağlıydı. Bu liman günümüzde Suudi Arabistan Krallığı toprakları içindedir. Bu limandan; özellikle kuzey bölgeleri olan Haşid ve Bekil'den gelen Yemen kahvesi ihraç edilirdi. Bu kahve daha sonra Cidde, Süveyş ve Kahire'ye gönderilirdi. Kaynaklara göre kahveye ilave olarak "Sana" yaprakları da gönderilirdi¹²⁵. Cizan limanı tüccarlarının doğu Afrika limanlarıyla ticari ilişkileri vardı¹²⁶.

Lüheyde limanı: Bir önceki Cizan limanına göre güneyde en önemli liman olup özellikle Cidde'ye gönderilmek üzere kahve ihracatı için kullanılırdı. Doğu Afrika limanlarıyla ticari ilişkileri vardı. Günümüzde Yemen Cumhuriyeti'nin kuzey batısında olup Hüdeyde iline bağlıdır.

Hüdeyde limanı: Kaynaklara göre büyük gemiler bu limana giremiyordu. Hüdeyde, Beyt-ül Fakih şehrinin limanı sayılırdı. Daha öncelerden Zebid şehrinin limanı Guleyfiga¹²⁷ önemli iken sonraları Hüdeyde limanı onun yerini almıştır. Guleyfiga limanı özelliğini kaybetikçe Zebid şehride önemini kaybetmiştir. Böylece Hüdeyde

---

¹²³ El Sayidi, s.169.

¹²⁴ Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599- 1600 Yılı Bütçesi", **Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1985, ss.287- 319.

¹²⁵ Sana: Tedavi amaçlı kullanılan çok faydalı bir bitki.

¹²⁶ El Sayidi, s.178.

¹²⁷ Guleyfiga: Hüdeyde iline bağlı Al Drahmi bölgesinin bir köyü. Kızıldeniz kıyısında olup on altıncı yüzyılın başlarında ve ortalarında Zebid şehrinin limanıydı.

şehri önemli bir liman şehri oldu. Günümüzde Yemen’de bir şehir olup Kızıl Deniz’in batı sahilinde yer almaktadır. Hüdeyde şehrin merkezidir.

Moha limanı: On altıncı yüzyılda Yemen’in en önemli limanıdır. Yemen kahvesinin uluslararası ismi olan Moka Caffè ismini bu limandan almıştır. Moha limanı yüzyıllarca yabancı güçlerin hedefiydi. Portekizliler de on altıncı yüzyılın başlarından itibaren bu limanın önemini farkındaydı, ancak başlarda Memlukler, ardından Osmanlıların varlığı Portekizlilerin bu limandaki beklentilerine engel olmuştur.

Aden limanı: Yemen’in en önemli limanlarından biriydi. Güney bölgelerden gelen kahve ihracatı bu limandan yapılırdı. Portekizlilerin bölgeye geldikleri on altıncı yüzyılın başlarındaki dönemde ilk hedefleri Aden’i kontrol altına almaktı. Portekizli lider POKERK daha önceden doğunun ticaretinin Arap körfezinden ziyade Kızıldeniz yoluna bağlı olduğunu, Aden’in de o bölgede en büyük ticari depo olduğunu ve Portekizlilerin kullandıkları Ümit Burnu¹²⁸ yolunu sağlamlaştırmak için Aden limanının kontrol altına alınması gerektiğini fark etmişti. On altıncı yüzyılın başlarında Portekiz deniz seferlerinde yer alan Portekizli bir seyyahın anlatımına göre; ticari açıdan en yoğun şehir Aden olup en zengin tüccarların burada bulunduğunu, dünyanın her tarafından gemilerin buraya geldiğini, Cidde’den gelen gemilerin Avrupa, Mısır ve Suriye mallarıyla yüklü olduğunu, Doğu Afrika limanlarından da gemilerin geldiğini anlatmıştır¹²⁹. Belirtmemiz gereken bir husus ilk defa burada adı bilinmeyen bir seyyahın Avrupa’dan ithal edilen mallardan bahsetmektedir. Elimizdeki Arap kaynakları böyle bir bilgiyi desteklemiyor.

Şahr Limanı: Bu limanın en önemli ticari faaliyetleri Umman’a ve Hindistan’a tütüsü ve kaktüs göndermektir. Günümüzde Hadramut ili sahilinde yer alan, Arap denizin güneyine bakan bir şehirdir¹³⁰.

---

¹²⁸ Salim, s. 87.

¹²⁹ Tarık Nafii, El Hamdani, **Aden Beyn Matamı el Burtuğaliyyin ve Matamı el Osmaniyyin Hilal en-Nisfü’l- Evvel min El Karnü’l- Sadis Aşar**, Umman- Maskat, El Halic- ül Arabi Dergisi, sayı 42, s. 170.

¹³⁰ El Sayidi, s.179.

2.5. Mali Sistem ve Para

On altıncı yüzyıldaki Yemen vilayetinin genel mali sistemini anlamak için Osmanlı devletinin genel mali sistemine göz atmakta fayda var. Osmanlı devletinde gelir, gider ve devlet masraflarıyla ilgilenen kurum defterdarlık, Osmanlı devletinin en önemli mali kurumuydu. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının sonuna kadar Arap vilayetleri ile ilgili yalnızca Arap ve Acem Defterdarlığı adıyla bilinen tek bir defterdarlık vardı. Daha sonra mali işlerin artmasına bağlı olarak her bir vilayet için defterdarlıklar oluşturulmuştur. Defterdarlık devlet hazinesine aktarılan vergileri toplardı. Dönemin en önemli vergileri öşür, cizye ve diğer vergiler idi. Vilayetin günlük para hesaplarının tutulduğu deftere Ruzname ismi verilirdi. Bu işlerin başında bulunana Ruznameci adı veriliyordu¹³¹.

Vilayetteki defterdar mali işler için sultanın vekili kabul edilirdi. Defterdar, merkezi yönetim karşısında vilayetin mallarından sorumluydu. Vali görevinden azledildiğinde veya nakledildiğinde defterdar son dönemler başta olmak üzere en ince ayrıntılarına kadar hesapları inceleyerek hesaplardan emin olana kadar valinin gitmesine izin vermezdi.

Osmanlı devletinde kullanılan mali sistem çok karışık bir sistem olup miladi ve hicri yıllara dayalı bir sistemdi. Devletin gelirleri miladi yıla göre hesaplanırken askerlerin aylıkları başta olmak üzere giderler hicri yıla göre hesaplanırdı. Bilindiği üzere miladi yıl ile hicri yıl arasında on bir gün fark vardır, bu durum ekonomik anlamda Osmanlı Devleti'ni çoğu zaman uğraştıran bir problemdi¹³² Bundan dolayı Osmanlı devleti her 33 yılda bir yıllık masrafları üstlenirdi. Bu masrafları üstlendiği yıla “Sıvış

---

¹³¹ Yağı, s.75.

¹³² Halil Sahillioğlu, *Min Tarih- ül Aktar- ül Arabiye Fi El Ahd- ül Osmani*, İstanbul, İslam Konferansı Örgütü Yayınevi, 1. Basım, 2000, s.91.

Yılı”¹³³ yılı sorunları anlamına gelen bir adlandırma yapılırdı. Yemen, Osmanlı vilayeti olduğunda siyasi, beşeri ve coğrafi bazı farklılıklar göstermekle birlikte Osmanlı devletinin mali sistemi kapsamına girmiştir.

Genel anlamda on altıncı yüzyılda Yemen ile ilgili tarihi kaynakları incelediğimizde mali sistemin karşılaştığı en büyük sorunun para biriminin değişmesi olduğunu göreceğiz. Para biriminin problem oluşu Osmanlılar'ın Yemen'e gelmesinden çok öncesine dayanmaktadır. 1510 yılında meydana gelen (916 Hicri) olaylarla ilgili İbni Deyba şunu yazmıştır: “Rebi-ül sani ayında Zebid şehrinde kullanılan para değiştirilmiştir, bundan dolayı çok sayıda sahte para ortaya çıkmıştır, haliyle çoğu insanın parası zarar görmüş ve fiyatlar artmıştır. Bir yemeğin fiyatı on dinar olmuştur”¹³⁴.

Belirtmemiz gerekir ki elimizdeki bilgi ve verilerin eksikliğinden dolayı on altıncı yüzyıl Yemen parasını ayrıntılı olarak incelemek zordur. Ancak siyasi çalkantılara bağlı olarak Yemen parasının bazı dönemlerde sarsılmış olduğunu belirtebiliyoruz. Dönemin para sistemini öğrenebileceğimiz herhangi bir kaynak elimize ulaşmış değildir. Ama doğrudan olmasa da dönemin Yemen tarihini anlatan kitaplarda, para için kullanılan kavramlar geçmektedir. Yemen tarihi kaynaklarında¹³⁵ geçen Yemen parası ile ilgili ifadeler şöyledir: Bukçe¹³⁶, Harf, Kırmızı Harf, Kafla, Altın, Kabir. Kaynaklara göre en yaygın para birimi Bukçe idi. Bu paraların isimleri, çoğu yerel Arap isimleri olup kaynaklarda isimlerin yanına Osmani para birimi neye tekabül ediyorsa yazılırdı.

---

¹³³ Sıvış Yılı; “Her 33 kameri yılda kaybolan bir mali seneye denir”. Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.615.

¹³⁴ İbn El Deyba, s. 322

¹³⁵ Salim, s.490.

¹³⁶ Bukçe: Yakın zamana kadar kullanılan bir para olup ismini Türkçe dilinde kullanılan Akçe'den almıştır.

XVI. yüzyılda Yemen’de Hudeyde şehrinde bir darphane olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman döneminde burada altın sikke basıldığı anlaşılmaktadır¹³⁷.

Ön Yüzü

Ortada Sultan (Süleyman şah) /bin/Sultan Selim Şah
Azze Nasrühü/Fi/Hudeyde/Senete..., Sultan Selim Şah'ın Oğlu Sultan Süleyman Şah;
Allah aziz yardımları ile galip
kılsın... yılında Hudeyde' darbedildi.

Arka Yüzü

Ortada dârib-ün-na(dri)/ sâhib-ül-izzi ven-nasri/fil-berri
Vel- bahri, altını Darbettiren izzet sahibi karanın ve denizin (sultanı)

Bazı belgelerde; Yemen vilayetinde paranın yükselmesi ve düşmesindeki en büyük rolün valilerde olduğunu görmekteyiz. Valiler ekonomiye yönelik tedbirler maksadıyla para basılması için yetkilerini kullanabiliyorlardı. Bu durum zaafa düşmelerine sebep oluyordu. Valiler, para basıldığı sırada altın ve gümüşün değerini düşürüp kendi servetlerini arttırmak için aradaki farka el koyarlardı. Yeni çıkan paralar halkın ekonomik durumunu olumsuz yönde etkilerdi. Basılan paralarda ölçülerin değişmesinden dolayı halk bu paraları kullanmayı kabul etmemiştir. Örneğin;

¹³⁷ **Saltanatın İki Yüzü Yazı ve Tuğra**, Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri, c. 4, İstanbul, 1995. s.62.

Muhammed Paşa ve Sinan Paşa'nın Yemen valiliğini icra ettikleri dönemlerde bastırdıkları paralar halk tarafından kabul görmemiştir¹³⁸.

1569-1570 yılları arasında Vali Sinan Paşa Yemen'de göreve başladıktan sonra Yemen'de çok ünlü olacak bir para bastırmıştır. Bu para Sinani bukçesi olarak anılmıştır. Her kırk bukçe bir Ogya'ya tekabül ederdi. Bazı dönemler, otuz sekiz tanesi bile bir ogyaya tekabül ederdi. Sinan Paşa bu paraları şehirlere ve bedevilere göndermiştir¹³⁹. Vali Hasan Paşa döneminde Taiz'de sultani para adıyla darphanede Osmanlı sultanı III. Murat adına para basılmıştır¹⁴⁰.

On altıncı yüzyılda Osmanlı devletinin tarihçisi Kutbettin El Nehri vali'nin Yemen vilayeti hakkında yazdıklarına göre Vali Mahmut Paşa Safer 1561 yılında darphane sorumlusu Yemenli Abdülmelik'i çarımha germiştir. Bunun sebebi ise para farkları. Bu olayın ardından Yemen parası çok değer kaybederek bir altın dinarı altmış Osmanlı sikkesi değerindeyken iki bin Osmanlı sikkesi değerinde olmuştur¹⁴¹.

Yemen'de Osmanlı denetimi dışında kalan yerler ise Mutahhar bin Şeraf'üldin hükmü altında idi. 1545 yılında Mutahhar'ın denetimi altındaki yerlerde kendi adını taşıyan sikke kullanılırdı¹⁴².

Sonuç olarak; Osmanlı hakimiyetinde Yemen'de para durumu iki temel nedenlerden dolayı olumsuz etkileniyordu. İlki, Portekizlilerin denizcilik faaliyetlerinde bulunmalarından dolayı ekonomiyi etkileyecek olan uyguladıkları ambargo ve savaşların artması ile tarımsal hastalıkların yayılmasından sonra Osmanlı yönetiminde Yemen'i vuran genel ekonomik kriz idi. İkincisi; bazı valilerin görevlerini kötüye kullanıp zaafa düşmeleri, açgözlülükleri yüzünden para ile oynamaları, yeni para bastırma istekleri neticesinde ülkede mali çalkantı gibi ekonomik sorunlar para ayarını etkiliyordu¹⁴³.

---

¹³⁸ Salim, s. 492.

¹³⁹ El Mozaâi, s. 98.

¹⁴⁰ El Mozaâi, s. 69.

¹⁴¹ El Nahravali, s. 128.

¹⁴² Hüseyin Ahmet, El Araşi, **Buluğü'l- Meram Fi Şerhi Miskü'l- Hitam fî Man TevellaMülkü'İYemen Min Melik ve İmam**, Kahire, Maktabat- ül Sakafat- ül Diniye Yayımevi, s. 421.

¹⁴³ Detaylı bilgi için bkz. Salim, ss 490-191.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

16. YÜZYILDA HİCAZ VİLAYETİNİN EKONOMİK DURUMU

Hicaz'ın coğrafi önemi ve Kızıldeniz yolu üzerinde bulunması, çok eskiden beri, Hicaz'ı bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Çünkü Hicaz bölgesi, Kuzey'den Şam/Suriye, güneyden Yemen ve Mısır sınırlarına hem karadan ve hem denizden bağlantısı olan bir yerdir. Bu açıdan Hicaz vilayetinin Arap Yarımadası içindeki ticarete ve dışındaki ticarete olsun önemli bir etkisi vardır. Kaldı ki zaten İslam Dini de hac görevi için buraya gelenlerin burada hac döneminde ticaret yapmalarını engellemez, bir yasak getirmez. Hicaz'da ticari pazarlar, panayırlar/festivaller çok canlı olarak geçer. Özellikle de Mekke'i Mükerrerme'de oldukça canlı olarak geçer. Çünkü Mekke, Yemen'den gelen kabilelerin yolu üzerinde bulunur.

Hicaz, Şam beldelerine gidenler için burada bulunan limanlar yönünden de büyük bir öneme sahiptir. Bu açıdan Cidde limanı oldukça önemlidir. Çünkü Cidde limanı, Arap Yarımadası'ndaki en önemli limanlardandır. Kuşkusuz bu limanlar ekonomik hayatın can damarını oluştururlar. Bunun içindir ki buralara, Osmanlı Devleti tarafından ihtimam gösterilmeye değer olan yerler olarak bakılmıştır. Hicaz bölgesinin, Osmanlının iktisadî ve ekonomik hayatı yönünden müstesna bir yeri ve ağırlığı vardır. Osmanlı Devleti, kendisine bağlı bulunan Hicaz vilayetinde, ödemeleri gereken vergiyi

kaldırmıştır. Ayrıca Hicaz limanlarına giren ticari ürünlerden alınan gümrük vergisi doğrudan Hicaz yönetiminin eline geçiyordu¹⁴⁴.

Hicaz vilayetinin en önemli gelirlerini; hayvancılık, avcılık ve hac ile ilgili işlerin yanında ziraat, ticaret ve sanayi ürünleri oluştururdu. 16. yüzyıl Hicaz'da Osmanlı hükümlerinin ve önceki Memlûk hakimiyetinde meydana gelen istikrarsızlık dönemlerinde çok önemli değişimler olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti, 1539, 1549, 1552 ve 1562 yıllarında öyle önemli krizler geçirdi ki, bu krizler yaklaşık olarak Sultan II. Selim'in son dönemlerine dek sürdü. 1561 yılında Hicaz'da büyük bir pahalılık baş gösterdi, ekonomik hayat çok kötüye gitti. Hatta pahalılıktan halkın bir kısmı katır eti yemek zorunda kalmıştı¹⁴⁵.

Genel olarak 16.yüzyılda Hicaz ekonomisi inişli çıkışlıydı. Çünkü ülke içinden sağlanan gelirler azalmış, fakirlik ve yoksulluk yaygınlaşmıştı. Dönemsel ekonomik istikrarsızlığın sebeplerini iç gelirlerin ve dış gelirlerin azalmasındaki etkenleri inceleyerek anlayabiliriz. İç gelirlerin önemi başlıca üç ana temele dayanıyordu.

Birincisi: Her zaman Hicaz tarihinde görülen ve alışlagelen doğal afetler ve felaketler. Araştırmamızın ve konumuzun dönemsel ekonomik istikrarsızlığın en önemli nedenlerinden biri yağışların azalması veya felaket derecesinde artmasıdır. Hemen hemen tarihi boyunca Hicaz bölgesinin her tarafında sık sık görülen kuraklıklar önemlidir. 1518 yılında 1539-1549 yılları arasındaki ve 1562 yılında meydana gelen kuraklıklar, anılabılır. Kuraklık felaketinin yanında, aşırı sellerde tüm ekili alanlara ve meralara zarar vererek yıkıp geçmiştir. Sel felaketlerinin ekili alanları ve meraları yok etmesinin yanında bir de çekirge sürülerinin saldırılarını bunlara eklersek, durumun ne derece vahim olduğu görülür.

---

¹⁴⁴ Suheyli, Sapan, **El Caziretü'l- Arabiyye buhus ve vesayik Min el Arşiv El Osmani ve el Masadirü'l- Türkiyye**, Al Riyad, 2005, Maktabat'ül Malik Fahd Al Vadaniye Yayınevi, s. 211.

¹⁴⁵ İbtisam Muhammad Salih Abdul Rahman, Keşmiri, **Mekketü'l- Mukerreme Min Bidayet'ül Hukum'ül Osmani ile Nihayet El karn'ül Aşir El Hicri 1517-1591**, Um El küra Üniversitesi, Suudi Arabistan, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2001, s.293. (El-Cezirî, el-Dürer el-Feraid kitabından naklen).

1575 yılında genel olarak Hicaz bölgesinde ve özelde ise Mekke’de büyük sel felaketleri meydana geldi. Seller Harem-i Şerif’i bile basmıştı, girilmez durumda idi.¹⁴⁶ Bu seller aynı zamanda ekili alanları da tümüyle yok etmişti. Hicaz ve Yemen bölgelerini doğal felaketler çok zor duruma düşürmüştü. Özellikle felaket derecesinde artan yağışlar ve çekirge sürülerinin baskınları, Hicaz bölgesiyle Yemen bölgesinin coğrafi şartlar bakımından birbirlerine benzediği görülmektedir. Doğal afetler sadece zirai ekonomiye zarar vermiyordu. Diğer taraftan çok şiddetli kasırgaların denizde oluşması sonucu ticaret gemilerinin batmalarına neden olması da ayrı bir felaket idi. Bu durum ticarete büyük zarar veriyordu.

İkinci sebebe gelince, bu durum, Hicaz vilayetinde geneli itibariyle idare açıdan yapılan hatalar ve mali yönden yapılan yanlışlar olarak görülmektedir. Bu yanlışlardan biri, 1537 yılında piyasaya çıkarılan madeni yeni para basımıdır. Çünkü kamu yararı açısından, basılan bu paraların gramajlarına özen gösterilmemiş, gelişi güzel, kimisi hafif, kimisi ağır gramajda basılmıştır. Buna ilave olarak bir de ticaret mallarında stokçuluğa gidilmesi. Kimi dönemlerde ise basılan paralar üzerinde oynamalara, sahteciliklere gidilmiştir¹⁴⁷.

Üçüncü Sebep ise; Bedevî Araplar tarafından çıkarılan fitne ve huzursuzluklar olmuştur. Bedevî Araplar, özellikle ticaret ve Hac kabilelerine saldırarak onların mallarını yağmalıyorlardı. Bu bakımdan Bedevilerin bu türden olan baskınları ticaret yollarında çok büyük bir tehlike oluşturuyordu. İktisadî veya ekonomik hayat açısından meydana gelen sıkıntılar, tüm ekonomik hayatı, bütünüyle felç edebiliyordu.

Bunların yanında bir de dış etkenler vardı. Bu etkenlerin en önemlileri ticari bölgeleri de sarsacak durumda olan bölge şartlarının zorlaşması olmuştur. Oysaki geniş ticari bölgeler, aslında Hicaz’ın ticaret hayatının, ekonomisinin belkemiğini oluşturmakta idiler. Bu ticaret bölgelerinin en önemlileri; Şam, Mısır, Kuzey Afrika, Yemen ve Hindistan bölgeleriydi. Hicaz kaynaklarının verdiği bilgilere göre 16.

---

¹⁴⁶ Abdullah, Gazi, **İfadetü’l- Anam Bizikr Ahbarü’l- Baladü’l- Allah el Haram**, Tahkik; Abdul Malik Duheş, Makka, Maktabat’ül Asadi Yayın Evi, Basım 1, 2009, s.702.

¹⁴⁷ Keşmiri, s.294.

yüzyılın başlarında, Mısır'da Sultan Kansu el-Gavri döneminde, çok büyük bir mali bozukluk meydana gelmişti. Çarşı ve pazarlarda fiyatların artışı yüzünden kimse malların yanlarına bile yaklaşmıyordu. Bunun da sebebi, ticaret erbabına karşı getirilen ve yasal olmayan vergiler ve yaptırımlardı. Bunlara ek olarak bir de madeni paralar üzerinde gramaj oyunları idi. İşte bu kötü durum ve bozgunculuk ta Hicaz'a kadar gelip dayanmıştı. Buna bir örnek olması açısından o dönemde Cidde naibi olan Hüseyin el-Rumî, Hindistan'dan gelen tacirlere yasal olmayan bir şekilde getirdikleri ticaret eşyalarından onda bir vergi almaya kalkışmasıdır. Doğal olarak bu da Hintli tacirlerin Cidde'ye gelmelerine ve girmelerine engel teşkil ediyordu¹⁴⁸.

Hicaz eyaletinde ticarî durumun iyi veya kötü olması Osmanlı İmparatorluğu'nun genel durumuyla bağlantılıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya kaldığı ekonomik krizlerin Hicaz eyaleti üzerinde de olumsuz etkileri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik krizler yaşamadığı dönemlerde, Hicaz eyaleti ve toplumu üzerinde olumlu etkilerinin olduğu da bir gerçektir. Bunun sebebi, Hicaz eyaletini doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'yla irtibatlı olmasından ileri gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin durumu Hicaz'da farklıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen olumlu veya olumsuz durumlardan, diğer vilayetlerden daha çok Hicaz eyaleti etkileniyordu. Yemen eyaleti, Osmanlı İmparatorluğu karşı karşıya kaldığı ekonomik krizlerden, genel hatlarıyla Hicaz eyaletinin etkilendiği kadar etkilenmiyordu.

Hicaz eyaleti, Osmanlı nüfuzu altına girdikten sonra, bu bölgeye siyasal ve ekonomik istikrarın geldiğini düşünüyoruz. Oysa Memlukler döneminde Hicaz bölgesi istikrara ihtiyaç duymaktaydı. Bunun nedeni, onların zayıf oluşlarından ileri geliyordu. Özellikle de Portekizlilerin bölge devletlerinin su ve ticaret yollarına yönelik saldırılarından ve yolları kesmesinden sonra bölge daha çok istikrarsızlaştı. Oysa Hicaz'a gönderilmesi gereken yardımlar bu yüzden kesintiye uğruyordu. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı aldıktan sonra Mekke ve Medine ahalisine 200.000 filori altın meblağında Mekke şerifinin oğlu olan Ebu Numey ile göndermiştir. Ardından aynı meblağ her yıl

---

¹⁴⁸ Muhammad Bin Abi El Sürür, El Bakri, **Nüsret Ehl'ül İman bidevlet Bani Osman**, Tahkik; Salim Abu Cabir, Mısır, Mucamâ Al Gasmi Yayın Evi, Basım 1, 2012, s.120.

Surre-i Şahane adıyla gönderilmesine karar verilmişti. Ayrıca Yavuz Sultan Selim, Surre-i Şahane'yi, Çerkez meliklerinin göndermiş olduğu Sadaka-i Mısıryye'den ayırmak için Sadakat-ı Rumiyye adının verilmesini istemiştir. Yavuz Sultan Selim'den sonra gelen her Osmanlı padişahı uygulanmakta olan sadakat-ı rumiyyenin miktarını arttırmıştır. Sultan II. Selim padişah olduğunda sadakatü'l hubb'u (surre) 3000 irdep arttırmıştır.¹⁴⁹ Bilhassa Haremeyn-i Şerife yani Mekke ve Medine'ye gönderilen yardımlar bir dereceye kadar mali durumu iyileştiriyor ama ekonomiyi tamamen düzeltmiyordu.

16. yüzyılın son çeyreğinde genel hatlarıyla Hicaz'da ve özellikle Mekke'de ekonomik durum düzelmeye doğru yön değiştirdi. Bu istikrarın sebebi, Osmanlının doğu vilayetlerinde, yapılan idari düzenlemeden ve buralarda askerî denetimin artırılmasından sonra oluşan istikrarın bir sonucu idi. İşe önce Şam'dan, Mısır'dan başlandı, daha sonra Irak, Cezayir ve Kuzey Afrika'nın tamamı, sonrasında Yemen ve Habeşistan üzerinde egemenlik kuruldu. Arap Yarımadasının bir kısmı da buna dâhil edilmişti. Böylece, Akdeniz ve Kızıldeniz Osmanlı nüfuzu altına girmiş oldu. Artık hac ve ticaret yolları açıldı. Böylece bir bakıma vilayetler veya eyaletler arasında az da olsa ticari kıpırdamalar ve hareketlilik ve parlaklık dönemi başladı. Haliyle bu vilayetler arasında Hicaz da bulunuyordu¹⁵⁰.

Hicaz'da 16. yüzyıldaki ekonomik durumu daha iyi anlayabilmek için bizim az da olsa önceki dönemine, özellikle de 16. yüzyılın ilk yıllarına bakmamız gerekecektir. İslam âleminin liderliğinin Memluk Devleti'ne geçmesinden sonraki gelişmelere göz atmamız gerekecektir. 13. yüzyıl sırasında Memlükler, Haremeyn-i Şerife yani Mekke ve Medine'ye yönelik olarak hizmet ve bu hizmetlerdeki titizlik açısından neler isteniyorsa, bu konuya yüklendiler. Ancak siyasal huzursuzluklar iki ana sebepten ötürü hep tırmanma gösteriyordu. Bu iki sebepten biri bu bölgenin dini önemi diğer sebep bölgenin coğrafyası idi. İşte bu nedenlerle genelde Hicaz bölgesi ve özelde Mekke,

---

¹⁴⁹ Münir Atalar, **Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, ss.20- 33.

¹⁵⁰ Keşmiri, s.298.

Memlüklerin idaresi döneminde belli aralıklarla sakinlik dönemlerini yaşamıştır. Bu dönemler bazen uzun süreli bazen de kısa süreli oluyordu.

16.yüzyılın ilk yıllarında Hicaz'da sıkıntı dönemleri baş gösterdi. Bu sıkıntı alışlagelmiş olandan farklı olarak sultan Kansu Gavri'nin idaresi döneminde artış gösterdi adeta siyasal, idari ve iktisadi durumları değiştirircesine etkili oldu. Hicaz'da 15. yüzyılda başlayan idari sistem ve disiplin açısından değişimler bu duruma neden oldu¹⁵¹.

Memlük Devleti, bölgenin konumu ve şartlarının zorluğundan Hicaz üzerinde doğrudan egemen olabilecekleri siyasal bir güç ve etki kuramadılar. Memluklerin nüfuzu sadece bölgede, yerel güçler arasında siyasal dengeyi oluşturmakla kalıyordu. Çünkü Memlükler, bölge emirlikleri üzerinde doğrudan etkili olamadıkları için, Mekke'de yönetimi bölge eşrafının istediği doğrultuda bırakmak zorunda kalmıştı. Daha sonra Memlük Devleti Mekke'yi, bağımsız hale getirdi. Memlükler, Hicaz bölgesinde Mekke'den ayrı olarak Medine-i Münevvere ve Yanbo şehirlerini birer güç merkezi olarak Mısır'a bağlı hale getirdi. İki şehrin yöneticilerini Mısır yönetimi belirliyordu¹⁵².

Memlükler Hicaz'da bir şekilde varlıklarını, buraya ithal ettikleri idarî ve iktisadî sistemlerini, Mekke'nin önde gelen eşrafi ile birlikte ortaya koyarak güçlerini pekiştirmiş oldular. Böylece Hicaz'da neredeyse doğrudan etki elde edebilecekleri tarzda nüfuzlarını sağlamlaştırdılar. Mali sebeplerden ötürü Hicaz'da Memlukler bölgeye daha çok ihtimam gösterir hale geldiler. Bilhassa gümrük gelirleriyle ve Hicaz bölgesindeki ticari limanlar sayesinde bu gücü elde ettiler. Özellikle de Cidde'deki limanlar yoluyla gelirlerini arttırdılar. Tam da ekonomik çöküntünün baş gösterdiği bir dönemde Memluklerin bu gelirlere karşı olan hırsı öylesine artmış oldu ki, bundan yararlanma yoluna girdiler. Çünkü Memluk Devleti, meydana gelen savaşlar, idari sistemin bozulmuşluğu ve mali yönde gerilemenin getirdiği sıkıntılar yüzünden

---

¹⁵¹ Keşmiri, s. 5.

¹⁵² Keşmiri, s.6.

çöküntüye doğru hızla ilerliyordu. Bu huzursuzlukların yanında bir de dünya ticaret yollarının Portekizlilerin eline geçmesiyle bu durum çok daha kötüye gidiyordu¹⁵³.

16. yüzyılın ortalarına doğru, Memluklerin güçleri zayıfladı ve Hicaz'dan ellerini çekmeye başladılar. Çünkü Memlukler kendi aralarında birbirlerine düşmüşlerdi. Memluklerin kendi aralarında meydana gelen bu durum, Muhammed Berekat'ın 1497 yılında ölümünden sonra ta Hicaz bölgesine kadar ulaştı. Çünkü oğulları arasında meydana gelen taht kavgaları yüzünden Memlukler böyle bir duruma düştüler. Memluk döneminde, Hicazda ekonomik alanda gelir kaynakları çeşitlendi. Ziraat gelirleri, hayvancılıkla ilgili gelirler, hükümette görev alma yoluyla halkın eline geçen gelirler, Haremeyn hizmetinde bulunmak, gelen hacılara hizmet etmek gibi oluşan çalışma alanları sebebiyle gelir yolları iyice çeşitlenmişti. Sanat ve zanaat alanlarında da durum gelişmekteydi. Özellikle insanların çalışma hayatı ile ilgili imkânlar oluşmuştu. Ancak bu değişim ve çeşitlilik şehirlerle sınırlı veya sadece hac yolları üzerinde görülebiliyordu. Bütün bunlarla beraber dışardan gelen bu gelirler, halkın ve hacıların, ilim tahsilini yapan öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı oluyordu.

Ticaretin bölge için gerçekten büyük bir önemi vardı. Hatta öyle zamanlar oluyordu ki, Hicaz bölgesinde tek gelir kaynağı sadece ticarete bağlı bulunuyordu. Ticaret ise üç şekilde sağlanıyordu; Yerel ticaretler, bu ticaret genel olarak Hicaz bölgesindeki şehir halkları ile yine bölgenin köy ve kasaba halklarının karşılıklı ticari ilişkilerinden oluşuyordu. Bölgesel ticaret, daha çok birbirlerine yakın olan bölgeler arasında gerçekleşiyordu. Örneğin; Yemen, Mısır, Şam, Afrika gibi bölgeler arasında yapılan ticari ilişkilerdi. Hicazlıların hayatı, genelde bu iki tür ticarete dayanıyordu. Üçüncü tür ticaret, Dünya ile olan ticari ilişkilerle geçiş yolları üzerindeki ticaretlerdi.

Bu üç tür gelir kaynaklarından ilki; hükümetin bölgedeki idaresini ellerinde bulunduran eşrafa ile ticaret alanında çalışan kesim içerisinde sadece sınırlı sayıdaki bir tabakaya ait idi. Memluklerin son döneminde malları istifleyen tüccarlara Memluk idarecileri ses çıkarmıyordu. Oysa bu durum, Hicaz ekonomisi üzerinde olumsuz bir

---

¹⁵³ Keşmirî, ss. 8-9.

durumdu. Bir diğerk önemli olgu ise, taşıma araçlarının azlığı ve içinde bulunulan ortam, kabilecilik anlaşmazlıkları ayyuka çıkmıştı.

Bölge, ekonomik durumu itibarıyla, tam da dünya ticaretinin zirve yaptığı bir dönemde ekonomik zorluklarla, krizlerle çarpışlıyordu. İşte bu sebepten genel olarak Hicaz'a gelir sağlamaya yönelik kaynaklar hem azdı hem de çevre koşulları bakımından birçok zorluklarla, değişimlerle karşı karşıya bulunuyordu. Hem içte ve hem dışta durum çok kötüleşmişti. Bölgenin temel gelirleri gümrükten elde ediliyordu ve dünya ticaretinin gümrük anlayışı değişmişti.

Genel olarak Hicaz'da ekonomik durum; Memlukler döneminde iki farklı evre geçirmiştir. Birinci evre; 14. yüzyılın başlarından itibaren, miladi 15. yüzyıl sonuna dek sürmüştür. Bu zaman diliminde Hicaz'da ticaret gelişmeye başladı. O dönemde ticareti etkileyen olumsuz faktörler mevcuttu; Moğol devletinin çökmesinden sonra Asya bölgesine ait yollarda artık güven kalmamıştı. Bununla beraber Yemen'de Resulilerin ve Mısır'daki ticaret açısından Ayzab limanı çevresindeki Bedevilerin kötü muamelelerde bulunmaları yüzünden, ticaret güzergahı değişmişti. Kızıldeniz üzerinden yapılan ticaretten tutun da diğerk limanlara kadar olan ticari ilişkiler Hicaz bölgesine yönelince, ticarete az da olsa canlılık sağlanmıştı. Bölgedeki limanlar içerisinde en önemli olanı Cidde limanıydı. Kaynaklar, Kızıldeniz'de genel şekliyle 15. asrın ikinci yarısında ticaretin canlandığını yazmaktadır. Bunun da sebebi, 1453 yılında İstanbul'un fethidir. Çünkü ticaretin büyük bir bölümü buradan Kızıldeniz, Şam ve Arap Halici üzerinden buralardaki limanlara gönderiliyordu. Bu sayede ticaret katlanarak artmıştı. Büyük manada eşrafın da gelirleri o nispette artmıştı¹⁵⁴.

İkinci evre; 15. yüzyıl'ın sonlarından itibaren ikinci evre başlamıştır. Bu dönemde Hicaz'da ticari gelirler birinci evreye göre gerilemişti. Bu duruma Memluk sultanlarının Hicaz'da ekonomi ile ilgili izlemiş oldukları kötü siyaset etkili olmuştur. Ancak Yemenlilerin, ticari muameleleri sebebiyle durumları iyileşmişti. Fakat Hicaz'da huzursuzluk devam ediyordu. Burada en önemli faktör, Portekizlilerin Ras Reça Al-

---

¹⁵⁴ Keşmiri, ss. 21-22.

Salih'i (Ümit Burnu) keşfetmeleridir. Aynı zamanda Portekizlilerin eski ticaret yollarını kapatmaları ve ticari olarak ihtikâra yönelerek bunu sadece kendi lehlerine işletmeleri olmuştur. Bu sebepten gelir kaynakları düşmüş, Cidde'ye mal getiren gemiler de azalmıştı, bundan ötürü de Cidde'de ekonomik durum kötüleşmişti¹⁵⁵.

Ekonominin olumsuz etkileri Hicaz'da istikrarın bozulmasına neden oldu. Memlûkler, bu duruma çözüm amaçlı birkaç hamle yaptı. Memlûkler, Portekizlilerin kutsal mekânlara saldırılmasından korkuyordu. Bu amaçla sultan Gavri, birincisi; 1502 yılında Mekke'ye, ikincisi miladi 1506 yılında Yenbu' a, üçüncü hamlesi ise Hicazın kuzeyine ve dördüncü hamleyi de 1505 yılında Cidde'ye yönelik yaparak buradan Hindistan'a yönelmiştir¹⁵⁶.

3.1. Ziraat

Hicaz vilayeti ahalisinin itimat ettiği en önemli temel kaynaklarından birisi, ziraatçılıktır. Çünkü bölgede ziraatın önemi, yerel gelir bakımından Hicaz vilayeti için ikinci derecede önemlidir. Bunun böyle olması aslında Hicazın coğrafi farklılığından ileri gelmektedir. Zaten ziraatçılık de bu farklılığa uygun olarak bir farklı durum göstermektedir. Ancak burada etkili olan durum, oldukça sıcak geçen hava şartlarıdır. Bildiğimiz kadarıyla Hicaz bölgelerinin en önemli özelliği sahil bölgeleri olması ve buna bağlı olarak bir bakıma farklı bir sıcak havayı sergilemesidir. Benzeri ziraatçılık Yemen vilayetinde de görülmektedir. Fakat Yemen vilayeti bölgelerinde ziraat daha çok zirâf afetlerle ve zorluklarla karşı karşıyadır. Zaten Hicaz bölgesi de böyledir.

Ziraat için en çok korkulan afet, kuraklıktır. Çünkü kuraklık, hurmalıklar için zararlıdır. Aynı şekilde çekirge tehlikesi de böyledir. Zira çekirge sürüleri, tüm ekili alanları ve ziraat ürünlerini silip süpürerek yok ediyordu. Örneğin Hicazda ziraatçılık yeni bir uygulama ile desteklemiştir. Çünkü Osmanlılar, ekim alanları için halktan vergi

---

¹⁵⁵ Keşmiri, s.22.

¹⁵⁶ Keşmiri, s.33.

almamışlar ve bu işe uğraşanlara ayrıca bir vergi yükü getirmemişlerdir. Özellikle iki kutsal şehir olan Mekke ile Medine için bu uygulamaya özen gösterilmiştir¹⁵⁷.

Medine-i Münevvere'ye gelip giden birçok gezginin ifade ettiklerine göre bu bölge ziraat bölgesi olarak uygun görülmektedir. Gezgin (Borkhart) sunmuş olduğu raporunda, Medine-i Münevvere'nin ziraat konusunu tanıtırken, konuya önce şu bilgileri veriyor; Çok geniş bağ-bahçe alanlarının ve ziraata uygun toprakların Medine'de var olduğunu belirtiyor. Bölgenin hemen her tarafı bu özelliği sergilediği için, Mekke'yi Mükerreme yakınında yer alan kayalık sahalar dışında her yerin ziraatçiliğe elverişli olduğunu dile getiriyor. Özellikle Medine bağ, bahçe ve bostanlarından söz ederken bu yerlerin genişliğinden ve verimliliklerinden övgüyle söz ediyor. Gezgin bu yerlerin Medine'yi Münevvere'yi çevre köyleri de dâhil olmak üzere üç taraftan çevrelediğini yazmaktadır. Bütün bu topraklar hurmalıklarla, buğday ve arpa tarlaları, bağ ve bahçelerle dolup taşmaktadır. Bir gelenek olarak buğday ve arpa tarlaları çamurdan duvarlarla, surlarla çevrili bulunmaktadır. Yine anlattığı gibi bağ, bahçe ve bostanlar da büyük bir çoğunlukla sel suları ve kış yağmurları ile sulanmaktadır. Kaldı ki bir başka gezgin de Hicaz topraklarını tanıtmaktadır. Gezgin (Birton'un) anlattıklarına göre bu topraklar kış mevsiminde nemli kalmakta ve yaz mevsiminde ise esintiler sebebiyle kuru olarak geçmektedir. Ancak bu toprakların bir farklı özelliği vardır. Hepsinin bol, bereketli ürün verme özelliğinde olmasıdır.¹⁵⁸

Şunu da belirtmek gerekir ki 16. yüzyılda Hicaz'da ziraatçilik, istikrarlı bir seyir takip etmektedir. Çünkü bu toprakların verimliliği kimi zaman düşük ve kimi zaman da çok verimli olabilmektedir. Bu verimlilik durumu şartlara ve olaylara göre eksilip artabiliyor. Ancak normal olan durumlarda verimlilik oldukça iyi olmaktadır.

Öte yandan, zirai ürünler verimlilik için mutedil bir ortamın varlığını ister, böyle bir ortama gereksinimi vardır. Oysa su kaynakları daha çok bol yağmurların yağmasına

---

¹⁵⁷ Daha detayla için Bkz; Huriye Said, El-Semlî, **Kitabat er-Rehhalet'ül-Urubiiyyin Masdar Ieltarihü'l- Hazari Lelmedineü'l- Münevvera min Matlaü'l- karnü'l- Aşir elhicri Hata Nihayat El Asir'ül Osmani**, Um El Güra Üniversitesi , Suudi Arabistan, Mekke, 2013, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.256.

¹⁵⁸ El-Semlî, s.260.

bağlıdır. Su açısından bölgenin en büyük ve en önemli problemi budur. Çünkü ziraatçılık su ister ve suyun ürün verimliliği üzerinde çok büyük etkisi bulunmaktadır. Ancak Medine'yi Münevvere, bu problemini yenmiştir. Çünkü burada sular oldukça boldur. Diğer şehirlere bakıldığında su bakımından suyu en bol olan şehirdir. Çevresindeki köy ve kasabalarında yeşillikler ve meyveler olabildiğince bol miktarlarda elde edilmektedir.

3.1.1. Zirai Ürünler ve Getirileri

Hicaz'da ziraat ürünleri coğrafik koşulların çeşitliliğine göre farklılık gösterir. Örneğin elde edilen ziraat ürünlerinin çeşitliliği Medine'yi Münevvere'de kuzeyden, Taif'in güneyinden, Cidde, Yenbu gibi bölgelerde sahilden Mekke'nin içlerine doğru değişiklik gösterir. Ancak Hicaz'dan elde edilen ürünler Yemen'e göre az. Bu durum iki sebebe dayanıyor. Birinci sebep; kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla coğrafi şekline bağlı olarak tarıma az elverişli olması ve Hicaz bölgesi çoğunluğu sahil bölgesidir ve bu nedenle havalar hep sıcaktır. İkinci sebep; Osmanlı İmparatorluğu'ndan, Hicaz'a yardımlar ve sadakalar gelmektedir. Bu yardımlar, bölge halkının ziraat işlerinde çalışmalarına olumsuz yönden etki yapmaktadır. Zira halk kolaycılığa alışmaktadır. Özellikle de iki kutsal şehir olan Mekke ve Medine halkı üzerinde bu yardımların olumsuz yönde etkisi olmaktadır. Çünkü yardımların geleceğini bildiklerinden dolayı, ziraat işlerinde çalışmakta isteksiz davranıyorlardı¹⁵⁹.

Bölgede elde edilen ziraat ürünleri genel olarak Buğday, Arpa, kimi yerlerde yonca ve elma, üzüm, şeftali, erik, kayısı, kavun-karpuz, nar ve benzeri bostan türlerinden oluşuyordu.¹⁶⁰ Miktar açısından buğdaydan daha çok arpa üretiliyordu. Arpa,

---

¹⁵⁹ El-Semlî, s.257

¹⁶⁰ Evliya Çalabi, **Er- Rihlatü'l- Hicaziyye**, çeviren; El Fesfesyai Ahmed El Mirsi, Kahire, Dar'ül Afâk Yayınevi, 1999, s.147.

daha çok yoksul ve fakir tabakaların temel gıdasını oluşturuyordu. Medine’de yetişen arpa değer bakımından Mısır’dan getirtilen arpadan %15 daha pahalıydı. Medine’de nar ve üzüm gibi ürünler ise bir bakıma seçkin tabakaların alabilecekleri ürünler türünden idi. Bölgede şeftali ve muz da bulunurdu. Bu arada portakal, nar, muz, üzüm, şeftali, kayısı, incir gibi meyvelerin de ziraatı yapılırdı. Arabistan kirazı gibi meyve ağaçları da yetiştiriliyordu. Karpuz ve bir tür kokulu kavun olan şemmam büyük çapta olmasa da üretilirdi. Bunların yanında ıspanak türü yeşillikler, pırasa, soğan, havuç ve fasulye de az da olsa yetiştirilirdi¹⁶¹.

Hicaz’da ziraatçılığı yapılan ürün de hurmadır. Medine’yi Münevvere’de özellikle hurma ziraatçılığı yapılır. Hicaz bölgesinde en çok yaygın olan ve şöhret bulan meyve, hurma üretimidir. Kaynakların belirttiğine göre Medine’nin en önemli ana ve temel üretimi hurmadır. Arap yarımadasında hurma çok değerli ve şöhret bulmuş olan bir üründür. Hemen çoğunlukla bölgede her tabakanın gıda maddesi hurmadır. Halk hurma toplama mevsiminin gelmesini büyük bir özlem içerisinde beklerdi. O dönemde Hicaz bölgesinde hurmanın önemi, Avrupa’da buğday ürününün önemi ne ise Hicaz bölgesinde de o derece de önemliydi¹⁶².

Söylenenlere göre Medine’de tür olarak yüzden fazla hurma çeşidinin olduğu ifade edilmektedir. Hurma ürününün en çok talep edildiği mevsim, hac mevsimidir. Çünkü çeşitli ülkelerden hac ibadeti için buraya gelenler, hediye kabilinden olmak üzere ailelerine, eş ve dostlarına sunmak için buradan, Allah Resulünün (svs) şehri olan Medine’den satın alıp götürürlerdi. Bu gelenek hala devam etmektedir.

Taif’e ve bu bölgeye gelince burada toprak ziraatçılığı elverişlidir ve havalar da buna uygun mutedil geçen havalardır. Taif, Mekke açısından adeta bir yazlık durumunda olan bir yerd. Meyveleriyle ve hububatıyla olsun gerçekten rağbet gören bir yerd. Taif’ten Mekke’ye en değerli ürünler gelirdi. Arpa ve benzeri hububat türleri buradan

---

¹⁶¹ El-Semlî, s.257.

¹⁶² El-Semlî, s.258-259.

Mekke'ye gelir, yağ, bal, badem gibi daha birçok ürünler de buradan Mekke'ye gelirdi¹⁶³.

3.2. Hayvansal Servet

Hicaz bölgesinde iklim ve coğrafya hayvan yetiştirmeye elverişlidir. Nitekim bir zamanlar çobanlık burada önemli bir iş koluydu. Kaldı ki o dönemde hayvancılığın bölgeye çok yüksek girdileri vardı. Arap yarımadasında yetiştirilen atlar oldukça önemli idi. Çünkü bu büyük bir servet idi. Arap atları gerek savaşlarda kullanılmak üzere ve gerekse genel manada ulaşım işlerinde kullanılmak amacıyla yetiştiriliyordu.

At yetiştiriciliği dışında önem bakımından ikinci derecede gelen hayvanlar, deve, eşek ve katırlardı. Develeri kiralama konusunda olsun veya satın almak için olsun fiyatlar oldukça yüksekti. En çok hac mevsiminde, özellikle Osmanlının gönderdiği hububat yardımlarını taşımada kullanılıyordu. Daha önceden de Memlukler tarafından gönderilen hububatı taşımada kullanılmaktaydılar.

Taşınma işi Cidde ve Yenbu limanlarından alınıp Mekke ve Medine'ye aktarılıyordu. Deniz yoluyla taşımaya nispetle develerle taşıma işi daha uygun idi. Bu taşıma işlerinde Hicazın kuzeyinde bulunan Arab/Bedevi kabileleri yoğun olarak çalışıyorlardı.¹⁶⁴ Bedeviler, kuraklık dönemlerinde pınar sularının azaldığı veya kuraklığın meydana geldiği dönemlerde, Mekke ve Medine'ye yakın olan bölgelerden buralara su taşımak amacıyla da hayvanlarını kullanırlardı. Zaten bu su taşıma işi, hac mevsiminde çok büyük bir önem taşımaktaydı. Hac için bölgeye gelen çok sayıdaki insanların ve hayvanların su ihtiyacını karşılamak amacıyla bu iş, bu hizmet alanında çalışanlara önemli bir getiri sağlıyordu.

Koyun, keçi ve sığır sürüleri olarak hayvanların sayısı büyük bir sayıya ulaşmıştı. Bedevi Araplar çöllerde bu tür hayvanları yetiştirmekle uğraşmaktaydılar. Hayvansal

---

¹⁶³ Sâbri Falih, El-Hamdî, **Kiraâ Cedide li Tarihü'l- Ceziretü'l- Arabiyye fi'l- Asir'ül Osmani**, Kahire, Dar'ül Afâk Yayinevi, 2008, s.112.

¹⁶⁴ El-A'rab: Arap yarımadasında çölde hayat geçiren bedeviler için mutlak bir ifade olarak kullanılmaktadır. Nitekim bu kelime, Kur'an'da da birkaç defa geçmektedir.

güç ve servet o kadar artmıştı ki, bu artışın bir sebebi de bazı kabilelere ders vermek amacıyla eşrafın, önde gelenlerin yapmış oldukları baskınlar yoluyla elde ettikleri kazancı oluşturuyordu.

Bu servetin yanında bir de kanatlı hayvanların olsun, kara hayvanları olsun, örneğin geyik, karaca, ceylan türü hayvanların avından da büyük bir servet elde ediyorlardı. Şüphesiz su ürünlerinden ve daha başka inci ve benzeri deniz ürünlerinden elde edilen servet ve gelir ise ayrı bir yer teşkil ediyordu. Deniz ürünleri olarak elde edilen balıklar hacılara kimi zaman taze olarak sunulurken, kimi zaman ise kurutulmuş olarak sunulmaktaydı¹⁶⁵.

Belirttiğimiz gibi üretilen ziraî ürünler olsun, hayvansal ürünler olsun hemen hepsi de ortamlarına göre ve istikrarın durumlarına göre yapılırdı. Çünkü ürün elde etme tümüyle bu doğal koşullara bağlıydı. Bölgede kuraklık yaygınlaştığında ziraatta gerileme ve düşüş meydana gelirdi. Neredeyse çobanlık, ortadan kalkardı, ihtiyaçlar giderek çoğalırken gelir düşerdi.

3.3. Sanayi ve El Ürünleri

Arap vilayetlerinde sanatla ilgili durumlar genel şekliyle diğer tüm kurumlarla zanaat kurumları arasında daha çok ilkel bir düzene göre bir bağlılık bulunmaktaydı. Aslında zanaat, Araplar arasında daha yok olmaya yüz tutmuş olan yerel bölgelere sıkışıp kalmış bir kurum halindeydi. Bazı köy ve kasabalar zanaatla ilgili bir canlılık görülmüş olsa da bu durum, daha çok şehir merkezlerinde ve toplu yaşam alanlarında hem zanaat olarak ve hem sanat olarak yoğunlaşmış bulunmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda genel şekliyle zanaat çalışmaları olmasına rağmen, 16. yüzyılda istenilen düzeye ulaşmış değildi. Osmanlı Devletindeki bu durum, haliyle Hicaza da yansıyor. Üretilen ürünler daha çok yerel tüketimi ancak karşılayabilecek türden ve ölçüde oluyordu. Oysaki yüzyılın ortalarında Avrupalı sanatkarlar tarafından

---

¹⁶⁵ Keşmiri, s.302.

bu çalışmanın çok daha güçlü olduğunu görülmektedir. Çünkü Avrupalı sanatçılar çarşı-pazarlarda ürettikleri ürünlerine, saltanat sınırları içerisinde pazar bulmaya çalışıyorlardı. Bunu da Avrupalı tacirlerin elde ettikleri imtiyaz ve ayrıcalıklar yoluyla sağlıyorlardı¹⁶⁶.

Hicaz bölgesinde zanaata, daha az itibar gösteriliyordu, bu nedenle de zanaatkarlık pek yaygınlık kazanmıyordu. Mahalli hizmetlerin yetersizliğinden ve çoğunlukla Hicaz halkı, özellikle bedevilerin ve kabilelerin kendine özgü sebeplerinden ötürü bu tür işlere pek yanaşmak istemiyorlardı. Çünkü gerçekten sanat işi hem çok zor bir işti hem de geliri az olan bir uğraş idi.

Dışarıdan çok değerli ürünler gelmeye başlayınca, Hicaz bölgesi, bu dönemde en üstün sanatların bulunduğu bir nokta haline gelmişti. Oysa yerel olarak üretilen ürünlere dışarıdan mamül ve kaliteli ürünler gelmeye başlayınca yerel ürünlere talep azalmaya başladı. Artık kimse üretilen yerel hasırlara itibar etmiyordu. Çünkü Hicaz çarşı ve pazarlarının doğudan gelen çeşitli renklerdeki seccadelerle dolup taşması sebebiyle kimse yerel ürünlere dönüp bakmıyordu. Gerçi günlük hayatta kullanılan ve her zaman için gerek duyulan bölgesel ürünler de eksik olmazdı. Bu tür sanatlar genelde hala ilkel şekliyle üretimi devam ediyordu. Bu ürünler hala çok eskiye dayanan aletlerle, tekniklerle üretilmekteydi.

Gıda açısından ihtiyaç duyulan malzemeler de hep eski yöntemlerle işlenmekteydi. Hayvansal ürünlerin üretimi de böyleydi. Zeytinyağının elde edilmesi, hububatın öğütülmesi, hurmaların ve balıkların kurutulması gibi işler hep eski yöntemlerle elde ediliyordu. Aynı şekilde süttten elde edilen ürünler de eski usullerle işlenmekteydi. Derilerin işlenmesi de böyleydi. Birçok festival dini bayramlar, -ki bunların en önemlisi hac mevsimidir- dikkate aldığımızda yemeklerin hazırlanma işi, aşçılık da önemli bir sanat kolunu meydana getiriyordu. Ayrıca basit türden de birçok sanat hizmetleri yerine getirilirken, çeşitli alet ve edevatın üretilmesi de bu yoldan elde ediliyordu. Örneğin eğer yapımı, ziraat aletleri, yapı aletleri de bu türden yapılan

---

¹⁶⁶ Daha detayla için Bkz; İdris Nasir, Râysi, *El Alâkatü'l- Osmaniyye El Arabiyye fî'l- Karnü'l- Sadis Aşar*, Beyrut, Dar'ül Hadi, 1. Basım, 2007, ss.222-223.

sanatları. Mobilyacılık, döşemelik gibi işler de basit türden de olsa yapılan sanatları. Hasır, çanak, çömlek ve topraktan imal edilen kap-kacak gibi sanatlar, temizlik aletleri, terzilik, kuyumculuk gibi süs eşyalarını işleyen sanatlar da vardı¹⁶⁷.

Hicaz'ın önemi ve yerine getirdiği hizmetler çerçevesinde, gelen hac kabilelerine hizmet etmek amacıyla bazı iş kolları, sanat yerleri hizmete sunulmuştur. Özellikle kara ve deniz yolu ile gelen kabilelere hizmet için bazı iş kolları devreye giriyordu. Örneğin hayvanların sırtında gidilmesi için hazırlanan eğer gibi alet ve edevat bu neviden olan şeylerdi. Sırf bu bakımdan Hicaz vilayetinde birçok sanat alanlarının ve zenaatlerin 16. yüzyılda devreye girdiğini görebiliyoruz. Ancak bu sanatlar daha çok ilkel yöntemlerle, eskiye dayalı usullerle işlenmekte ve meydana getirilmekteydi. Ancak daha çok önemsenen dallar, halk için yaşamsal öneme sahip olanlar idi. Bu, aslında her toplum için geçerli olan bir durumdur.

Hicaz halkı tarafından bu iş kollarına daha çok yönelme olmadığından bunlar giderek azalıyor ve yok olmaya mahkûm bir durumda bulunuyordu. Tarihçiler için bu yönünü birkaç sebebe dayandırmaktadırlar. Bu sebeplerin en başında geleni ve en önemlisi Hicaz halkına sunulan hediyeler, gönderilen yardımlar idi. Özellikle iki kutsal şehir olan Mekke ve Medine halkı geçimlerini bu yoldan sağlıyorlardı. Bu, onların işine geldiğinden tembellik yolunu seçmiş oluyorlardı ve çalışmıyorlardı. Nitekim Osmanlılar tarafından gönderilen bu yardımlar Surre. Osmanlılardan önce de Memlukler tarafından da gönderiliyordu.

Bunun dışında hizmet sektörlerinin gelişmemesinin başka sebepleri de vardı. O sebeplerden biri, Hicaz halkının el işlerini yapmaktan hoşlanmamaları idi. Bu bakımdan hicaz halkı, hizmete dayalı herhangi bir görev almayı istemezdi. Çünkü kendisine hizmetçi denmesinden çekindiklerinden bu tür işleri yapmaktan kaçarlardı¹⁶⁸.

---

¹⁶⁷ Keşmiri, s.300.

¹⁶⁸ El-Semli, ss. 275-277.

3.4. Ticaret

Hicaz vilayetinde 16.yüzyılda ticaret, en büyük gelir olarak dikkat çeker. Bunula beraber gerek yerel olsun gerek bölgesel olsun ve gerekse dünya çapında olsun, her üç çeşidiyle ticaret, her zaman değişimle karşı karşıyadır. Bölgenin en büyük geliri Osmanlı'nın yaptığı yardımlardı. Oysa tam aksine Hicaz halkı ticaretin canlanmasını istiyordu. Bu durum, 1519 yılından itibaren Mısır'ın Emiru'l-Ümerası Hayır Bey tarafından ticaret amacıyla buraya 1400 irdeb buğday gönderilmesiyle başladı.

Hayır Bey'in bu buğdayı göndermesindeki amacı, ekonomik bir krizin doğması halinde, çarşı ve pazarlarda gönderilen bu buğdayın daha ucuz bir fiyatla halka satılması içindi. Bu durum, Osmanlı idaresinin buralarda hükümran olmasının ilk yıllarında gerçekleştiriliyordu. Osmanlı nüfuzunun ele geçirdiği Asya ve Afrika bölgelerinde egemen olmasından sonra Hicaz vilayetinde ticaret giderek canlanmaya başlamış oldu. Bu sayede Mısır, Şam ve Doğu Afrika arasında ulaşım yeniden başlamış oldu. Hac kabileleri, bundan böyle muhtelif Arap vilayetlerinden veya eyaletlerinden buralara ticaret eşyası ve yardım taşıyorlardı¹⁶⁹.

Hicazda'ki ticari canlılık, benzer bir şekilde Yemen vilayetinde de görülüyordu. Burada da ekonomik durum canlanmıştı. Bu canlılık tüm halkın hayatını fazlasıyla etkiliyordu. Aslında Hicaz'da en fazla ekonomik darboğaz, ticaret yapan tacirlerin ihtikâr yapmaları yani stokçuluk yoluna gitmeleri idi. Özellikle önemli ticaret erbabı, buğdayı stoklayarak halkı zor duruma düşürmek istiyorlardı. Bu amaçla pahalıya satmak adına, buğdayları kendi ambarlarında saklamak suretiyle stokluyorlardı. Ticaretin bu yönü, aslında küçük esnafı vuruyordu ve dolayısıyla sıkıntı genel olarak tüm halka yansiyordu. Bunun yanında ayrıca başkaca problemler ve sıkıntılar da vardı. Ticaret kabilelerinin zamanında gelmemeleri, çarşı ve pazarlarda fiyatların artmasına neden oluyordu¹⁷⁰.

---

¹⁶⁹ Keşmiri, s.304.

¹⁷⁰ El-Semli, s. 267.

Hicaz vilayetinde bu ticari keşmekeşliğin önüne geçmek için Osmanlı Devleti, üç hüküm çıkardı. Bu yasalarla hububatta stokçuluk yapanlara yönelik yasak getirildi. Ticaret erbabının bundan böyle ihtikâra yoluna kalkışmamaları istendi, yaptırımlar getirildi.¹⁷¹ Buna göre elimizde bulunan belgeler dikkate alındığında, Osmanlı Devleti, Kamu hizmetlerine önem veren, fakir ve yoksulu koruyan, himaye eden, onları zalim tacirlerin zulmüne terk etmeyen bir devlet idi.

3.4.1. İç Ticaret

16. yüzyılda Hicaz'da iç ticarete bazı farklılıklar vardı. Ticaretin şekillenmesi şehirler arasındaki durumlara göre farklılık gösterdiğini görmekteyiz. Liman kentlerinde ve bu limanların yol bağlantısı olan kentlerde ticaret bir hayli canlı iken daha sapa kentlerdeki ticaret durgundu. Ancak bu durumu Mekke ile Medine halkı açısından diğer şehirlerle karşılaştırdığımızda, Medine halkının, Mekke halkına göre bu ticaretten yararlanmaları birbiriyle tam tersi bir durum sergilemektedirler. Mekke halkı söz konusu ticaretten olabildiğince yararlanırken, Medine halkının faydalanması ciddi manada zayıf bir durum sergilemektedir. Medine halkının temel girdileri, en çok hac mevsimine bağlı bulunuyordu ve bir de Anadolu'dan gönderilecek olan yardımlara dayanmaktaydı. Ayrıca bunların birtakım ziraata elverişli toprakları mülk edinmeleri sebebiyle, kendilerine sağlanan gelirlere yararlanmakta idiler¹⁷².

Belirmek gerekir ki, hac mevsimi, aslında ticaret mevsimi olarak kabul edilirdi. Medine Mekke kadar şanslı değildi, çünkü Mekke'de oluşan kalabalık ve nüfus yoğunluğu, Medine'de oluşmuyordu. Aslında Medine'ye gidenlerin çoğu, ticaret ehlinden olan kimseler değillerdi. Kaldı ki Medine halkı, karakter ve yapı olarak daha çok ziraat yapmaya elverişli, buna meyilli olan bir toplumdur.

---

¹⁷¹ Fazıl Beyâ, *El Bilad'ül ArabiYye fî'l- Vesayikü'l- osmaniyye*, 4. cilt, s.261. (Mühimme Defteri s. 21 hüküm 53)

¹⁷² El-Semlî, s. 264.

Bu bakımdan Medine'nin ticareti, sadece yerel tüketime hizmet amaçlıydı. Bir de komşu bedevi toplumlara, onların ihtiyaç duydukları giysi ve benzeri şeyleri onlara sağlamak amacıyla yönelikti. Zaten Medine'de yerleşik durumda olan büyük ticaret erbabı da yoktu. Burada yapılan ticaret, diğer yerlere göre daha zayıf geçen bir ticaret idi.

3.4.1.1. Ticari Eşya, Çarşı ve Pazarlar

16. yüzyılda Hicaz vilayetinde tedavülde bulunan eşya hakkında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Mısır mahkemelerindeki belgelerinden öğreniyoruz. Belgelerin belirttiğine göre ticaret erbabının Sudan, Kahire, İskenderiye, Mekke, Cidde ve Yenbu arasında güçlü bir ilişki içinde oldukları görülmektedir. Ancak buralardan birbirleriyle ticaret yapan tacirlerin genelde bireysel çalıştıkları görüldüğü gibi, kimi zaman ise kendi aralarında ortaklıklar kurmuşlardır. Bölgedeki ticaret eşyaları arasında buğday, pirinç, çörekotu gibi hububat maddeleri yanında değişik renkten kadife ve ipekli kumaşlar, manto, şal, palto, pelerin ve yağmurluk gibi giyim eşyası, havlu ve peştamal gibi, gümüş ve benzeri ziynet eşyası vardı. Tüm bu saydıklarımızdan daha önemli olanları baharat türleriydi. Örneğin biber, zencefil, kakule bitkisi gibi baharat türleri önemli ticaret malları idi. Tüccarlar ayrıca gülsuyu, şahri sakızı ve daha başka şeylerin ticaretini yapmakta idiler¹⁷³.

Piyasaya sunulan ticaret eşyası da mevsimlere göre değişirdi. Ancak en önemli ihtiyaç maddelerinin başında un, yağ ve kömür gibi şeyler gelirdi. Bu maddelerin çoğu da pazarlarda gizli olarak sunulurdu. Çarşı ve pazarlarda eşyanın bulunmamasının ana sebebi, kabileler arasında meydana gelen kavgalar ve saldırılar idi. Bu konuda Bedevi toplumunun egemen oldukları bölgelerde çok büyük etkisi vardı. Özellikle ticaret eşyasının taşınacağı bölgeler üzerinde bulunmaları büyük tehlikeler oluşturuyorlardı¹⁷⁴.

¹⁷³ Vesika (2), Mahkemet- el-Gisma Arabiyye, hicri, 973, s:419. Fazla bilgi için Bkz, Keşmiri, s. 305.

¹⁷⁴ El-Semli, s. 266.

Genel hatlarıyla şunu söyleyebiliriz; 16. yüzyılda Hicaz pazarlarında piyasada olan eşya, ihtiyaç yönünden öncelikli olan şeylerdi. Bunların bir kısmı Hicaz'da üretilirken, bir kısmı da başka yerlerden sağlanıyordu. Bölgenin daha çok ihtiyaç duydukları şeyler hep dışarıdan getirilirdi ve geneli de günlük olarak halk tarafından tüketilen ihtiyaç maddeleriydi. Ayrıca hac mevsiminde, hacılar tarafından getirilen ürünler de vardı. Ya da bunların bir kısmı Haremeyn'in ihtiyaçlarını gidermek için getirilirdi.

Bölge pazarları dikkate alındığında, Hicaz bölgesindeki şehirlerde yapılan ticaret, farklı pazarlarda yapılıyordu. 16. yüzyılda Hicaz pazarlarının en önemlileri başta Cidde Pazarı/panayı ve Mekke pazarı idi. Mekke'de sultana ait olan Pazar yeri, temel Pazar yeri idi.¹⁷⁵ Medine'yi Münevvere'ye gelince, buranın pazarları daha küçüktü, sadece bölge halkının ihtiyacını karşılayacak nitelikteydi. Bu yönüyle Mekke'ye göre farklılık gösterirdi. Çünkü Mekke'nin kendisi zaten baştan sona bir tek Pazar/panayı idi ve bu durum, yıl boyunca sürerdi. Mekke pazarlarından veya Yenbu limanından Medine pazarına mal gönderilirdi. Yani dışarıdan Medine'ye gelen eşya, en fazla bu iki yerden gelirdi.

Bazı kaynakların belirttiklerine göre Hicaz pazarlarında, pazardan pazara fiyatlar farklılıklar gösterirdi. Bunun sebebi, ticaret eşyasını sağlamada görülen zorluk ve sıkıntılar idi. Mesafelerin uzaklığının da bunda etkisi vardı. Pazarlarda mallar limanlardan ve Mekke'den uzak olan bölge pazarlarında, yakın mesafede olanlara göre daha pahalı oluyordu. Ulaşım masrafları malların fiyatına çok etki yapıyordu.

Taif'e gelince, buradaki pazarlar ve festivaller hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak yaygın olan görüşe göre Taif 'in pazar veya panayırları da fazla büyük değildi. Bu nedenle buranın pazarlarının durumu, Cidde, Mekke, Yenbu ve Medine pazarlarına göre daha az önem taşıyordu. Taif'e gelen ticaret eşyası, aralarındaki mesafenin yakın olması sebebiyle Mekke veya Cidde'den geliyordu.

---

¹⁷⁵ Evliya Çalabi, s. 249.

3.4.2. Dış Ticaret

16. yüzyılda Hicaz vilayetinde dış ticaret, zorunlu ve gerekli olan eşyaları temin etmek için yapılıyordu. 17. ve 18. asırlardaki ticaretle kıyasladığımızda aslında zayıf bir ticaret idi. Çünkü dış ticaret, sadece günlük hayat için zaruri olan şeylerle ve ziraat aletleriyle, bunun yanında çokça ihtiyaç duyulan maddelerle ilgili idi. Bu durum limanlar ve Hicaz şehirleri bağlamında sadece bu yollardan geçip gidenler yani doğudan gelip batıya güneyden Yemen'den gelip kuzeye Şam'a geçen transit ticari geçişler dikkate alındığında, büyük bir ticari faaliyetin varlığı görülmektedir.

Burada bir de ticari hayattaki hareketliliğin genişlemesi dikkate alınır, durum daha net olarak göze çarpar. Çünkü Yemen'in Muha limanı ile Cidde limanı arasında yapılan kahve ticaretinin geniş bir yer tutması ve bu durumun 17. ve 18. yüzyıllara kadar uzaması ticaret sahasının genişliğine dair bir göstergedir. Yemen kahvesi Cidde limanına ulaşmasından sonra buradan da Hicaz'ın diğer şehirlerine aktarılıyordu. Kahve ticareti daha çok kahve pazarlarında sergilenip satılıyordu. Bu ticaretin bir kısmı da Hicaz limanları aracılığıyla transit olarak taşınmaktaydı. Çünkü Hicaz limanlarına gelen bu eşya buradan Mısır'a, Şam'a, Anadolu'ya ve daha sonra da Avrupa'ya gönderiliyordu¹⁷⁶.

Osmanlı İmparatorluğu, yabancılar için ticaret konusunda birtakım imtiyazlar getirmişti. Nitekim Hicaz ve Yemen topraklarının bir kısmı da bu imtiyazlara dâhil idi. Çünkü Osmanlı padişahının çıkardığı bir uygulama ile Fransız tüccarlara önemli kolaylıklar sağlamıştı. Bu kolaylıklar arasında onların işlerine müdahale etmemek de vardı. Bu anlaşma 1545 tarihini taşıyordu. Aslında bu hüküm, Mısır, Şam, Sancak Emirlikleri, Vilayetlerdeki kadıları ve Osmanlı sahillerini içine alan, bunlara yönelik olan bir genelgeden ibaret bulunuyordu. Bu hüküm, aslında Osmanlı Sultanı tarafından yabancılar bahşedilen imtiyazlar meselesi kapsamında ele alınmıştır¹⁷⁷.

---

¹⁷⁶ El-Hamdi, s.117.

¹⁷⁷ Mühimmat Defteri, Topkapı Sarayı, 12321, s.225 B97. Zikreden Beyat, C.1, s.243.

3.4.3. Ticaret Yolları

Osmanlı Devleti, ticaret yollarının her an açık olmasına ve güvenli bulunmasına aşırı derecede titizlik gösterirdi. Söz konusu ticaret yollarında ticaret kabilelerine yönelik olarak ve bölge topraklarına karşı herhangi bir şekilde ve herhangi bir cihetten saldırıya uğramamasını isterdi. Bunun için ister içerden ister dışardan olsun bir saldırı ihtimaline bile tahammülü yoktu.

Osmanlılardan önce Portekizliler, Arap yarımadasına, bu bölgedeki denizlerden Kızıldeniz'e geçerken, Basra halicinden Hindistan'a, Hindistan'dan Arap beldelerine gelen ticaret erbabına saldırı düzenliyorlardı. Bölgenin Osmanlı egemenliği altına girmesinden sonra Portekizliler saldırılarını daha da artırdılar. Mekke Emiri, 1564 yılının 19 Ekim'inde Divanı Hümayun'a göndermiş olduğu bir yazı ile durumu bildirmişti. Aslında Osmanlı Devleti bizzat bölgedeki yol emniyetinden kendisini daha çok sorumlu tutuyordu. Çünkü o yollardan hac kabileleri de Haremeyn'e gidip geliyorlardı. Her hâlükârda, Osmanlı devleti bu yol güzergâhını kullanan tüm yolcular için olsun, bu yol güzergâhlarında yer alan mal-mülk sahipleri için her çeşit koruma tedbirlerini alınmasını zaten üstlenmişti. Bunun için Osmanlı sultanı, birtakım emirler çıkardı, bu emirlerini Mısır beylerbeyine gönderdi. Ondan on parça gemi donanması hazırlamasını istedi. Bunun yanında gemilere ait her türlü silah, malzeme, araç, gereç, kısaca gerekli olan ne varsa hepsinin de hazır duruma getirilmesi için emir verdi. Gemilerin, Aden yoluyla Hicaz'a gönderilmesi emri verildi¹⁷⁸.

İkinci bölümde Yemen vilayetine ait olan tüm iç ve dış ticaret yollarını bütünüyle detaylandırmak suretiyle izah etmiştik. Yemen ve Hicaz birbirlerine komşu iki vilayet idiler. Zira bu iki vilayet, birçok dış ticaret yolları bakımından ortak idiler. Aynı yolları her ikisi de kullanıyordu. Buna bağlı olarak burada Hicaz vilayetinde ticaret yolu olarak kullanılan iç ticaret yollarını açıklayacağız. Özellikle ikinci bölümde değinemediğimiz hususlara dikkat çekeceğiz.

---

¹⁷⁸ Mühimme Defteri, Defter, 6, s.222, hüküm:256, Zikreden Beyat, C.3. s.190-191.

Hicaz vilayetinde dış ticaret yollarının kara ve deniz yolu ile koordinasyonlu olduğunu söyleyebiliriz. Deniz yollarından özellikle Cidde ve Yenbu limanlarından yararlanmak için gemiler Kızıldeniz ticaret yolundan devam ediyorlardı. Çünkü ticaret gemileri, güneyden, Yemen üzerinden geliyorlardı. Hicaz limanlarına uğrayarak buradan da Mısır, Şam, Anadolu ve sonrasında ise Avrupa'ya geçiyorlardı. Bunların dışında, Doğu Afrika limanlarını kullanmak üzere, bu bölgelerde de deniz ticaret yolları bulunuyordu. Bölge, Hicaz'ın batı kısmına düşmekteydi. Bu yollar, yine bölgedeki kara ticaret yollarına alternatif olan yollardı. Kara ticaret yolları iki parça halinde idiler. Bir parçası, güney-kuzey ve aksi doğrultusunda idi. Bu iki parça Yemen'den itibaren başlar, sonra da transit olarak Hicaza geçerdi. Bu yollar, hac mevsiminde hac kabilelerini taşımada çok önemli bir rol oynardı. Buradan geçiş yapan kabileler hem hac kabileleri hem de ticaret kabileleri idi. Ayrıca bu yolların kuzeye, Şam beldelerine ve Anadolu'ya doğru uzayıp giden uzantıları da vardı. Bunu yanında ticaret amacıyla kullanılan kara yolu da vardı. Bu yol, doğudan Hicaz'ı Necid şehrine, biraz daha doğuda bulunan Basra körfezi üzerindeki bölgelere taşırdı.

Ülke içerisindeki ticaret yollarına gelince; bunlar oldukça fazladır ve birçok kollara ayrılmışlardır. Ancak iç ticaret yollarının en önemlileri, Cidde'den Mekke'ye giden yol ile Yenbu limanından Medine'ye giden yoldur. Bu yolların her ikisi de ülke içindeki en önemli ticaret yollarındandır. Çünkü bu iki yol deniz limanları ile Mekke ve Medine gibi önemli bölge şehirleri arasında da bağlantıyı sağlayan yollardır. Bu iki yol dışında, bölgede dört önemli yol daha bulunmaktadır. Bu yollar da Mekke ile Medine'yi birbirine bağlamaktadır. Bu dört yol şu isimlerle anılırlar; Sultanî yol, Fer'î yolu; bu yol ikinci derecede önemli. Üçüncü yol, Tariku'l-Ğayır denen yol ve dördüncü yol doğu yoludur. Sultanî yol, kullanılması en iyi ve en güzel olan yoldur. Zira bu yol güzergâhında, su kaynaklarının en çok bulunduğu yoldur. Kaynakların belirttiğine göre kullanılan iki yol daha bulunmaktadır. Bu iki yol, Yenbu'dan Medine'ye giden yoldur. Biri anayoldur kabileler en çok bu yolu kullanırlardı. Bu yola Sultanî yol denmektedir. Diğer de çok fazla kullanılmayan bir yoldur. Bu yol da Tarif yolu diye bilinir. Ayrıca Mekke ile Taif arasında da birçok tali yol bulunmaktadır. Halk, iki anayol dışında diğer

yolları kullanmamaktadır. Çünkü iki anayol, kullanım için yeterli gelmektedir. Bu yollardan bir Kera diğeri de Yemaniye yoludur¹⁷⁹.

Belirtmemiz gereken şey, bu ticaret yolları üzerinde en büyük rol oynayanlar bedeviler olmuştur. Öyle zamanlar olmuştur ki, bedevilerin buradaki tasarrufları, ekonomik hayat üzerinde hem olumsuz hem de olumlu etkilerde bulunmuştur. Çünkü bedeviler ticaret yollarını koruyup kollamakta, bekçilik görevini yapmakta idiler. Kimi zaman da ticaret kabilelerinin yüklerini erzak karşılığında, ulaştırılması gereken yerlere götürüp ulaştırıyorlardı. Bazen ters bir şekilde rahatsızlık veren işlere girişirlerdi ve ticaret yollarını keserlerdi. Bunun sebebi de yöneticiler ile aralarında meydana gelen anlaşmazlıklar idi. İşte bu durum, ekonomik problemlere neden olurdu, fiyatların artışına yol açardı. Bunun doğal sonucu olarak da bazen açlıkların da baş gösterdiği olmuştur.

3.4.4. İhracat ve İthalat

Osmanlı Devleti, Yemen ve Hicaz vilayetleri tarafından ihraç edilen mallar hakkında tam bir bilgiye sahip bulunuyordu. Ancak devlet, bu işlemleri vilayetteki yerel yönetime bırakmıştı. Sadece Osmanlı İmparatorluğu'na rahatsızlık getirebilecek olan yerlerde, devlet buna müdahalede bulunurdu. Bu durumu, 1566 yılı 31 Mayıs'ında, Arap yarımadasından Hindistan beldelerine gönderilmek istenen silahlar ve gümüş aletlerle ilgili olarak çıkarmış olduğu yasaklayıcı hükmü incelerken görebiliyoruz¹⁸⁰.

Cidde limanında ticaret yapan tüccarlar iki kısma ayrılmaktaydı. Kahve ticaretini yapan tüccarlar ve Hindistan'dan gelen mallar ile ticaret yapan tüccarlar. Ticaret yapan her iki tüccar sınıfı da Mısır tüccarlarıyla birlikte hareket ederlerdi. Yemen'den kahve yükü ile yola çıkan gemiler, yıl boyunca, herhangi bir mevsimle sınırlı olmaksızın yüklerini taşırlardı¹⁸¹.

---

¹⁷⁹ Gazi, C.6, s. 312, 326, 427.

¹⁸⁰ Mühimme Defteri, Defter, 5, s.629, hüküm:1755, Zikreden Beyat, C.3, s.200.

¹⁸¹ Con Lüis, Beyrkhart, **Rihlat ile Şibhü'l- Ceziretü'l- Arabiyye**, Çeviren; Hitaf Abdullah, Beyrut, Dar'ül İntişar Al Arabi, B.1, 2005, ss. 24-25.

Kahve ticareti her an çok büyük fiyat dalgalanmalarıyla karşı karşıya bulunuyordu. Kahvenin fiyatı, gemiler Cidde'den Süveyş kanalına ulaşana dek büyük değişikliklere maruz kalıyordu. Hicaz ile diğer beldeler arasındaki ticari ilişkiler oldukça büyüktü.

3.4.5. Hicaz Bölgesinin Önemli Limanları

3.4.5.1. Cidde Limanı

16. yüzyılda Hicaz vilayetinde Cidde limanı oldukça önemli olan bir liman idi. O dönemden şu zamana dek hala önemi devam etmektedir. Cidde doğudan Kızıldeniz sahiline uzanır, Mekke'yi Mükerreme'nin 75 km batısında yer alır.¹⁸² Cidde'nin Mekke'ye olan yakınlığı sebebiyle, burası gerek iktisadi gerek siyasi ve gerekse dini bakımdan çok önemli bir liman haline gelmiştir. Cidde limanı, doğudan gelen gemilerle Mısır'dan gelen ve Hindistan menşei ticaret eşyası taşıyan gemileri karşılar. Gemiler, Hindistan'dan aldıkları ticaret yükünü önce Mısır'a gelerek, buradan Akdeniz üzerinden Avrupa'ya taşırlardı. Çağlar boyunca ne zaman Cidde limanı bir problemle karşı karşıya gelirse, bundan adı geçen tüm devletler sorun yaşadı.

Cidde şehri hem ekonomi ve hem dini açıdan hem de stratejik yönden büyük bir önem kazanmıştı. Dahası Cidde şehri, Arap yarımadasındaki tüm şehirlerin ve Kızıldeniz'in en önemlisi konumuna gelmişti. Cidde limanının bu derece önem kazanması, bu limanın Ummu'l-Kura¹⁸³ olan Mekke'nin limanı oluşundan, denize bakan ve buradan tüm dünyaya yönelen bir anahtar rolü görmesinden ileri gelmekteydi. Hacılar, bu yoldan kutsal kabul edilen Kabe'ye ulaşırlar. Deniz yoluyla gelenler bu limanı kullanırlardı. Hicaz'ın ihtiyaçları buradan elde edilir. Bu liman, ihtiyaçların karşılanması ve dünyanın dört bir yanından taşınan ticaret eşyasının buraya aktarılması

¹⁸² Sami Ongör, Coğrafya Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961, s.162.

¹⁸³ Ummu'l-Kura: Mekke'nin isimlerinden birtanesidir.

bakımından Arap yarımadasının kalbi mesabesinde idi. Tarih boyunca ticari hayatın sürekliliği için Cidde'nin önemi çoktur. Burası orta çağ boyunca dünya ticaret merkezlerinden biriydi. Çünkü Hindistan ve Mısır'dan yola çıkarak doğu Afrika üzerinden gelen gemiler burada buluşurlardı. Çoğunlukla gemiler, yüklerini Cidde limanında boşaltırlardı. Sonrasında ise yüklerini boşaltan gemiler, rüzgâr mevsimi henüz bitmezden önce hızlı bir şekilde tekrar Hindistan'a varmak için yola çıkarlardı. Bu defa boşaltılan ticaret eşyası yüklenerak Süveys'e doğru yola çıkarlardı. Böylece Mısır üzerinden Avrupa'ya geçerlerdi¹⁸⁴.

16. yüzyılın ortalarında, Haremeyn'i Şerif ve Kızıldeniz'i savunma açısından Cidde'nin önemi iyice ortaya çıkmış oldu. Çünkü Portekizlilerin doymak bilmeyen açgözlülükleri, buralara kadar gelmişti. Bu amaçla Mısır Sultanı Kansu Gavri bu bölgeyi takviye etme işine girişti. Savunma amacıyla müstahkem surlar inşa ettirdi, savunma için gerekli olan levazımatı burada topladı. Yabancı herhangi bir saldırıya karşı savunma amaçlı olarak güçlü ve dayanıklı sur inşası yapılmıştı¹⁸⁵.

Osmanlılar, Cidde'de bir emirlik oluşturdu ve bu Emirlik doğrudan Osmanlı'ya bağlı bulunuyordu. Naip, bir vekil olarak, Osmanlılar tarafından atanan ve onlara yardım edecek olan bir kimse idi. Bu naip, aynı zamanda Mekke şerifinin de nüfuzundan uzak duran biriydi. Böyle bir durumun oluşum sebebi, savaş durumunun var olması, bölgenin ekonomik ve stratejik önemi açısından ileri gelmekteydi. Osmanlı Devleti, Mekke Şerifi için, Cidde limanından elde edilen gelirin yarısının her yıl, ona gönderilmesi kararı almıştı. Bu durumun, birçok hususda Cidde naibi ile Mekke şerifi arasında bazı husumete sebep oluşturduğunu görüyoruz. Osmanlı idaresi boyunca bu ikisi arasındaki olaylar hiç dinmedi¹⁸⁶.

16. yüzyılın ortalarında Cidde'de hurda adıyla bir depo oluşturuldu. Burada Hicaz vilayetine bağlı silahlar depolanıyordu. Burada aynı zamanda Hindistan'dan gelen

¹⁸⁴ Fâik, Es-Savvaf, **Ehmmiyet Sağir Cidde fi'l- Nisfü'l- Evvel min el Karnü'l- Aşir el Hicri**, Riyad, D'ara Dergesi, Sayı 2, Altıncı yıl, 1981, s.199.

¹⁸⁵ Savvaf, S.200. ; Kansu Gavri tarafından inşa edilen Cidde surları hakkında fazla bilgi için bkz; Bin Ferac eş-Şafî, Abdulgadir Bin Ahmad Bin Muhammad, **El Silah ve Al Uddâ fi Tarih Bandar Cidde**, Tahkik; Ali Muhammad Ömer, Kahire, Maktabat'ül Sakafe'ül Arabiye, 1997.

¹⁸⁶ Savvaf, s, 210.

ticaret eşyası da depolanmaktaydı. Ancak kaynakların yazdığına göre bazı valiler, söz konusu depoda korunma altına alınan malzemeleri çalmaya kalkışıyorlardı. Böyle durumlarda Cidde limanına gelen ticaret erbabının gelmediği, çünkü mallarının çalınmasından endişelendikleri anlaşılıyordu¹⁸⁷.

Cidde limanı genel olarak Osmanlılar nezdinde büyük bir öneme haiz bulunuyordu. Bunun delili, Osmanlıların burada bağımsız bir emirlik kurarak, bu emirliğin direk olarak İstanbul tarafından emir alıyor olmasıydı. Cidde limanının geliri, Harem-i Şerif giderlerini ve burada görevli bulunanların maaşlarını karşılayabilecek durumda olmasıydı. Ancak biz, rakamsal olarak bu limandan sağlanan gelirin ne miktarda olduğunu tespit edemedik.

3.4.5.2. Yenbu Limanı

Yenbu şehri, Kızıldeniz sahili üzerinde bulunmaktadır. Şehir, Medine'nin batı tarafına düşmekteydi. Yenbu limanı, çok eskilerden beri önemli bir liman olarak görülürdü. Şehrin Yenbu adını alması, pınarlarının, su membalarının çok olmasından ileri geliyordu.¹⁸⁸Yenbu adı, Hicaz'ın çok geniş bir alanı için kullanılan bir isimdir. Ancak Yenbu şehrinin önemi, bir deniz limanı olması ve Arap yarım adasıyla Ortadoğu'nun önemli denizlerinden birinin uzantısı durumunda olmasından ileri geliyor.

Hamd el-Casir'in anlattığına göre Yenbu iki kısımdır. Biri hurmalıkların bulunduğu Yenbu olup diğeri de Deniz Yenbu'sudur. İkincisi, Hicaz'ın batı yakasına düşen Sahil üzerindedir. Yenbu şehrinin bir önemi de Medine'nin limanı olmasındandır. Yenbu limanı, Hicaz açısından, Cidde limanından sonra gelen ikinci önemli limandır¹⁸⁹.

El-Ceberti ise daha güzel bir tanım yaparak diyor ki: “Yenbu, Hicaz bölgesinin dörtte biridir. Burada akarsular vardır, hurmalıklar ve ekim alanları bulunmaktadır.

¹⁸⁷ Topkapı Sarayı Arşivi D.9632, 1-8, Zikreden Beyat, C.2, s.18.

¹⁸⁸ Hamad, El Casir, **Bilad Yenbu Lamahat Tarihiyye ve İntibâat Şahsiye**, Riyad, s.10. Daha bilgi için bkz; 1-**Mücam'ül buldan**, Yenbu Madesi. 2- El Müsâvi, Muhammad Abdullah El Hüseyini(Hicre 1070), **Rihlet El Şitâ ve El Seyif**, Tahkik; Muhammad Sayid Tentavi, Beyrut, B.2, H.1385, s.11.

¹⁸⁹ El Casir, s.46.

İçinde pazar yeri var ve burada birtakım dükkânlar bulunuyor. Burada tüccarlar çeşitli kumaşlarını yayarak mevsim süresince çevre köylerden gelenlere satış yaparlar Burada hanlar ve fırınlar bulunmaktadır. Mevsim dışında dışarda pazarlar kurulur, bu pazarlarda un, yiyecek maddeleri, biber ve başka ticaret eşyaları satışa sunulur”¹⁹⁰.

Yenbu limanı Memluklerin çok önem verdikleri bir limandı. Onlardan sonra da Osmanlılar, buraya aynı önemi verdiler. 16. yüzyılda Arap yarımadasında, hacıların yolu üzerinde bulunması bakımından da bir başka önemi bulunmaktadır.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde hububat için burada depolar inşa edildi. Çünkü bu hububat, Medine’ye gönderiliyordu. Burada ayrıca büyük bir cami inşası da başlatıldı. Limanın ıslah edilerek genişletildi. (1576-1577) yılında Sultan Murat döneminde liman genişletildi ve sahil de ayrıca ıslah edildi. Rıhtım çok sağlam bir şekilde taşlarla döşendi. Rıhtımın uzunluğu 50 zirâ idi. Genişliği de 4 zira idi. Böylece daha çok geminin limana gelmesi sağlanıyordu¹⁹¹.

Yenbu limanı, 16. yüzyıl sonrasında da bu önemini devam ettirdi. Gemiler, Osmanlı devletinin Medine halkı için gönderdiği yardım malzemelerini taşımakla görevlendiriliyordu. Gemiler, Medine halkının yıllık hububat ihtiyaçlarını ve Haremi Şerif için gerekli olan malzemeyi götürürlerdi. Bunun yanında hacıların ihtiyaç duydukları eşyalar da bunlarla taşınırdı. Bu liman transit geçişler için de önem arz ederdi. Hicazda iktisadi hayatın bolluk içinde geçmesi bakımından bu limanın önemli rolü vardı. Bu genel bilgiler dışında elimizde limana ait rakamsal bilgiler bulunmamaktadır.

---

¹⁹⁰ El Casir, s.341.a el-Ceberti’nin ifadelerini, Hamad el-Casir’in kitabından iktibas.

¹⁹¹ El Casir, s.70.

3.5. Hicaz Eyaletindeki Kutsal Mekanların Ekonomik Getirileri

3.5.1. Surre Alayı

Surre, tarihi bir terimdir. Osmanlı İmparatorluğunun varlık gösterdiğinden itibaren bu terimle yaptığı yardımlar tanınır. Söz konusu yardımlar İstanbul'dan yola çıkarılarak Hicazdaki kutsal şehirlere, hac kafilesi refakatinde bu yardımlar gönderilirdi. Bu yardımların diğer yardımlardan ayırt edilmesi için bunun adına (Rumi'ye Surrası) denirdi. Çünkü Haremeyn'i Şerif'e başka yardımlar da gönderilmekteydi.¹⁹² Modern kaynaklar, bu yardımlardan değişik isimlerle söz etmektedirler. Örneğin mali destekler, mali yardımlar, Hicaz vilayetine özgü imtiyazlar ve Emirlik adına kararlaştırılan mali ve aynı yardımlar gibi isimlerle dile getirilmektedir¹⁹³.

Surra, mali bir meblağdan ibaret bulunuyordu. Bu yardımlar, bir sandığa konularak kapatılıp ağzı mühürlenirdi. Osmanlı yönetimine Buraya konulan nakit miktarı, 28000 dinardan oluşuyordu. Osmanlının bu yardımları gönderme hedefi, Harem-i Şerif halkına ve komşularına maddi yardımda bulunmaktı. Bu yardımların bir diğer amacı, bilimsel çalışmalara ve diğer kamu hizmet alanlarına da katkıda bulunmak içindi. Ayrıca bu yardımların siyasal anlamı da vardı. Çünkü Osmanlı Devleti böylelikle tüm İslam âleminin liderliğine doğru adım atıyordu¹⁹⁴.

Kabul edilen görüşe göre, ilk olarak Osmanlı Surre alayını harem-i şerif'e gönderen ilk Osmanlı sultanı birinci Sultan Bayezid idi.¹⁹⁵ Gönderdiği miktar yıllık olmak üzere her sene 3500 altın lira idi. Bu dönemde Osmanlı Devleti, büyük devletler arasına girmişti. Osmanlının haremeyn'i şerif Sürresi tarihi iki aşamadan oluşuyordu. Birinci aşaması, Hicazın Memlûkler devletine tabi olduğu döneme ait olan aşama idi.

---

¹⁹² Keşmîri, s.264.

¹⁹³ Lamyâ Ahmad Abdullah, Şafî, **El Sürre El Usmaniye Al Muvaccaha ile Mekke El Mukarrama 1389- 1566**, Um El Gura Üniversitesinin Dergesi, Sayı.54, Muharram 1433, s. 42.

¹⁹⁴ Daha Bilgi için bkz; Keşmîri, ss. 264-265.264; Yılmaz, C. 2, ss. 817-818.

¹⁹⁵ Evliya Çalabi, s.35.

İkinci aşaması ise, Hicaz'ın Osmanlı idaresi altına girmesinden sonraki aşama idi¹⁹⁶. Bu aşamada Sultan Selim'in sağladığı imtiyazlar özellikle, Kahire Osmanlı Devleti'ne bağlandıktan sonra da devam etti. Hicaz bölgesine tahsis edilen mali yardımların artırılması emri Mısır'daki Osmanlı Valisine verildi. Nitekim Rumi Sadakalar da Harem'de dağıtılırdı. Mekke emirine de 500 dinar takdim edilirdi. Ayrıca komşu bölgelerdeki cemaatlerin her şahsına da yüzer dinar verilirdi. Bu yardımlara valide sultanlar tarafından gönderilen yardımlar da eklenmekteydi. Bu durum Mısır'dan gelen yardımlar eklenmezden önceydi¹⁹⁷.

16. yüzyılda dört sultan döneminde Osmanlı Sürresi hep artarak devam etmiştir. Hem Haremeyn-i şerif'e ve buralardaki halklara sadakalar, yardımlar gönderilirdi. Bu sadakalar, buraya mücavir/komşu olanlara da dağıtılırdı. İbn İyas, 1522 olayları çerçevesinde bunları aktarmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman, sadaka amacıyla Mekke ve Medine'ye mal gönderir. Bunun Haremeyn-i Şerife mücavir olanlara dağıtılmasını ister¹⁹⁸.

Gönderilen Osmanlı Sürresi yıldan yıla, farklı nedenlerle değişiklik gösterirdi. Örneğin; vakıf gelirlerinin miktarlarının artışı hakkındaki ihtilaf elde edilen ziraat ürünlerine göre artış veya eksilme gösterebiliyordu. Meydana gelen doğal afetler. Ayrıca yük gemilerinin batırılması, saldırı veya hırsızlıkla karşılaşılması gibi durumlar bunda etkili oluyordu. 1519 ve 1529 yıllarında Bedeviler Şam üzerinden gelen Hac kabilelerini yağmalıyorlardı. Bir de Osmanlı devletinin Genel konumu vardı. Bu da zaman zaman olumlu veya olumsuz durumlarla karşılaşılmasına sebep oluyordu. Çünkü gönderilen yardımların farklı yansımaları olmaktadır.

---

¹⁹⁶ Şafîi, s. 428.

¹⁹⁷ El Nehrvali, s.291.

¹⁹⁸ Muhammad Bin Ahmad, İbn İyas, **Badâi El Zihur Fi Vekâi El Dühur**, Tahkik; Muhammad Mustafa, Kahire, El Haye El Mısriye Lilkitap Yayın Evi, 1984, C.5, s.477.

3.5.2. Haremeyn Evkafı

Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı İmparatorluğu, İslam dünyasının en güçlü devleti haline geldi. Mekke ve Medine yönetiminin Osmanlıya geçmesi ile Osmanlı yönetimi de bu coğrafyaya yardımlarını kurumsal hale getirmişti. Haremeyne yapılan önemli yardımlardan birisi de bu tarihten itibaren Osmanlı topraklarında, Mekke ve Medine'ye yardım amacı güden çok sayıda vakfın kurulması olmuştur. Bu vakıfların idaresi başlarda dağınık olsa da 1586 yılında Darüssade ağası Habeşi Mehmed Ağa'nın gayretleriyle "Evkaf-ı Haremeyn Nezareti" nde toplandı ve bu tarihten itibaren Haremeyn vakıfları tek idare altında hayat buldu¹⁹⁹.

Osmanlı memleketinin çok farklı yerlerine dağılmış olan bu haremeyn evkafından elde edilen gelirler farklı amaçlarla Hicaz'a gönderiliyordu. Kimi zaman Mekke ve Medine'deki kutsal mekanların bakım ve onarım masraflarının karşılanması, kimi zaman Kabe'de kuran okuyanlara verilmesi, kimi zaman Mekke ve Medine fukarasına dağıtmak için buralara gelirler vakfedilmişti. Zemzem kuyusunun tamiri ve bakımını üstlenen vakıflar da vardır. Yine Kanuni Sultan Süleyman'ın, Hicaz'da bina ettiği medrese ve diğer imaretlerine bağlı vakıfları bu çerçevede düşünmek gerekir. Son olarak, diğer İslam memleketlerinden kutsal topraklara hac ibadeti yapmak için gelen hacılara yapılacak yardımlar içinde çeşitli vakıflar kurulmuştur.

Bu vakıf hasılatı kimi zaman nakit olarak yapılıyordu. Kimi zaman aynı olarak da yapılabilirdi. Örneğin; 1566- 1569 yıllarında her yıl Mısır'dan Mekke ve medine halkına gönderilen, ceraye denilen sadaka türünden gönderilen zahirenin miktarı yıllık 6.000 irdeb²⁰⁰ buğdaydı²⁰¹.

Çok farklı Osmanlı topraklarında hayat bulan, çok sayıdaki bu Haremeyn vakıfları gerek nakdi gerek se aynı yardımlarını bazen surre alayları ile bazen de

---

¹⁹⁹ Ahmet Akgündüz, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s.281.

²⁰⁰ İrdeb; bir çeşit Mısır kilesidir. Yaklaşık 230 kg. ağırlığındadır. Mehmet Ali Ünal, s. 351.

²⁰¹ Atalar, s.26, dipnot 87.

doğrudan Hicaz eyaletine ulaştırıyordu. Bu evkaf geliri ise ayrıcalıklı olan Hicaz eyaleti için çok büyük bir ekonomik kazanç oluşturuyordu.

3.5.3. Haccın Ekonomik Etkisi

3.5.3.1. Ticaret

Hac olayı, çok eskiden beri İslam gelmezden önce de iktisadi canlılıkla hep irtibatlı bulunurdu. Hac pazarları, alım satım alanıydı. Bu durum Osmanlı dönemine dek hep böyle sürdü. Hacılar Mekke ve Medine'ye geldiklerinde alışveriş bakımından pazarlar canlanırdı. Hac mevsimi aynı zamanda Hicaz için bir ticaret mevsimiydi. Hac için bölgeye gelenler, ülkelerine dönerken, bu pazarlardan birtakım ihtiyaç maddelerini de satın alarak ülkelerine geri dönerlerdi. Bu sebeple bölgenin birçok yerinde ticari hayat büyük bir canlılık gösterirdi.

Bu arada aşırı kâr peşinde koşan ticaret erbabı da bulunuyordu. 16. yüzyılda Kızıldeniz yolu güvenli hale gelince Osmanlılar Doğu ve batı Kızıldeniz sahillerini birbirine bağladı. Böylece Mekke ve Medine'ye hac mevsiminde hac kabileleriyle birlikte erzak gönderebildiler. Bu dönemde, Mısır hac kafilesini tarihçisi Abdülkadir b. Muhammed el-Ceziri anlatıyor. Mısır hac kafilesine gönderilen yükler, Süveyş limanından Cidde ve Yenbu limanlarına gönderilirdi. 1545 yılında yaklaşık 2039,5 kadar yük, 1546 yılında 2037,5 yük idi²⁰². Bu erzak memlûkler zamanında Cidde ve Yenbu arasında eşit olarak dağıtılırdı. Mekke'nin ihtiyacı, Medine ihtiyacından fazla olunca Osmanlı döneminde bu, üçte biri Yenbu ve üçte ikisi Cidde olmak üzere paylaştırılırdı. Bu uygulama 1553 yılında idi.

Genel olarak hac mevsimi, hicaz halkı için kar sağlayan bir mevsim idi. Ticari canlılık bakımından her kesim bundan yararlanırdı. Meblağ konusunda anlaşamayanlar meseleyi mahkemelere, kadılara kadar götürürlerdi.

---

²⁰² El Savaf, s.282.

3.5.3.2. Hizmet Sektörleri

Osmanlı hükümrânlığında Hicaz vilayetinde hac döneminde bir farklılık görülmeye başlandı. “Hac Delilleri” diye bir kurum ortaya çıktı. Bunlar hacca gidecek olanlara yol gösteriyor, kutsal yerlerde ne yapmaları ve nasıl davranmaları gerektiği konusunda öncülük ederlerdi²⁰³. Onların hac mevsiminde önemli görevleri vardı. Bu zamanda Hac Delili görevinde canlılık görülürdü.

Kabri şeriften yardım bekleyenler, buralara seccade ve benzeri mal hediye gönderenler, kendileri ve yakınları için dua bekleyenler artmıştı. Bu tür beklentilerin karşılanması için de ücreti karşılığı hizmetini sunuyordu. Bu, dinde cehaletin etkisi sebebiyle oluyordu. Örneğin Medine’deki bazı önemli yerlerin ziyaretleri, Mescidi Nebevi dışındaki mescitlerin ziyareti gibi Örneğin Uhut dağına çıkmak aslına uygun olmayan ziyaretler yapılmaya başladı²⁰⁴.

Kaynakların belirttiğine göre Medineliler Hac görevine ve hacılara yönelik bazı zanaatleri meslek edinip bu yoldan geçimlerini sağlamaktaydılar. Bunlar hac mevsiminde üç ay boyunca bu işlerde çalışırlar. Senenin diğer aylarında hiç çalışmadan öyle otururlarmış. Gençler, Hac ibadetinde önemli bir görev olan tavafı hacılara ücreti karşılığında hizmet olarak sunuyordu. Zengin olan insanlar, evlerini hacılara kiralamışlar. Ayrıca bazı Mekke ve Medine ahalisi hac mevsiminde kendi evlerini kiraya verip kendileri Mekke ve Medine’ye yakın yerlerde yaşamışlardı.

Hamallar ve su taşıyanlar hizmet veren bir diğer görevlilerdi²⁰⁵. Hacılar için su dağıtan aslında devlet görevlisi ama hacılar onlara sadaka olarak para veriyorlardı. Görevlilerinden hacılara hizmet edenlere dek herkes hac döneminde yaptığı işten verdiği hizmetten payını almaktaydı.

---

²⁰³ Deliller: Hac mevsiminde hacılara ihtiyaç duyduğu her yardımı sağlayan, öğreten ve öncülük eden kimselerdi.

²⁰⁴ El-Semlî, s.280.

²⁰⁵ El-Semlî, s.282.

3.6. Vergiler ve Gelirler

Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. ve 16. yüzyılda vergi sistemi İslam Şeriatı prensiplerine göre idi. Bunun yanı sıra eski egemen dönemlerdeki yerel gelenekler, egemen güçlerin uygulamaya koydukları adetler de vergiler de geçerliydi. Osmanlıda vergi sistemi Bizans'ın ikta sisteminden de etkilenmişti. Devlet, sahip olduğu büyük toprakları İkta sistemine göre değerlendirirdi ki, Osmanlıda bu topraklara, Emire nispetle Emiriye veya Miriye Arazi denilirdi. Bu yoldan sağlanan gelirler de devlet için çok önemli girdi sağlardı²⁰⁶.

Vergi düzenlemeleri her yerde benzerlik görülüyordu. Ekonominin ilk dönemlerinde uygulanan vergi sistemleri farklı şekillerde idi. Örneğin: Doğrudan üretim yollarından alınan vergiler, üretimde çalışanlardan alınan vergiler, bizzat üreticinin kendisinden alınan vergiler gibi vergi türleri bulunuyordu. Örneğin Öşür vergileri veya ziraata elverişli topraklardan alınan haraç sistemi olarak uygulanmaktaydı. Bu, değer olarak onda bir ile elde edilen ürünün yarısı şeklinde uygulanırdı. Bu arada akıl baliğ olmuş, ergenlik çağına ermiş olan gayri müslim erkeklerden alınan cizye de bir başka vergi türü idi.

15 ve 16. yüzyılda Osmanlı vergi sistemi artık şekillenmişti. Devlet hizmetinde çalışanlar, çıkarılan yeni vergi türlerinden muaf tutuluyorlardı. Ancak bu çalışanların ellerinde hissedarı buldukları ziraata elverişli bir toprakları var, bunlar zekât vermekle yükümlü idiler. Böylece bunlardan yeni çıkarılan vergi muafiyeti düşüyordu. Bu uygulama Kanuni Sultan Süleyman'ın çıkarmış olduğu kanuna uygun olarak yapılırdı²⁰⁷.

Hicaz vilayetinde de Osmanlı İmparatorluğu'nun ve bunlardan önce Memluklerin vergi uygulama sistemleri, önceden uygulanagelen sistemin uygulamasına aynen devam ediliyordu. Kaldı ki fethedilen ülkelerde de vergi uygulama sistemi aynen önceden olduğu gibi devam ettiriliyordu. Gerçi bu arada bazılarında tadilata, değişime

²⁰⁶Ahmed Zakariye, Eş-Şalg, **Al Arab ve El Osmaniyyin Min El Hudû ile Al Müvacaha (1516- 1916)**, Kahire, Mısır Elarabiye Yayın evi, ss. 52-53.

²⁰⁷İrina similya, Niskaya, **El Buna El İktisadiye ve El İctimâiye Fi El Maşrig El Arabi Ala Maşarif El Asir El hadis**, Çeviren; Yüsüf âda, Dar'ül Farabi Yayın evi, 1989, 1. Basım, Kahire, ss.94-95.

gidiliyordu. Vergilendirme ticareti, Pazar ve panayırları kapsadığı gibi başkaca gelir yollarını da içine almaktaydı.

Cidde ve Yenbu, Hicaz şehirlerinin en önemlilerinden idi. Buralardan vilayet hazinesine önemli miktarda vergiler gelirdi. Çünkü bu ikisi Hicaz bölgesinin en önemli ve temel limanlarından idiler. Kaynakların kaydettiğine göre Hindistan'dan Cidde'ye gelen gemilerden gümrük vergisi alınmazdı. Bu durum, 16.yüzyılın ortalarına kadar devam etmişti. Bununla birlikte gemi sahiplerinden de vergi alınmazdı. Gemilerin en büyüklerinden alınan vergi miktarı 500 altın, orta durumda olanlardan alınan miktar 300 altın, küçüklerinden ise 200 altın alınırdı. Aslında alınan bu vergiler kesin olarak yasal olmayan vergilerdi²⁰⁸. Yine belgelerin belirttiğine göre Yenbu Emiri, Medine'ye gönderilecek her bir buğday yükünün taşınabilmesi için bir Eşrefiye vergi alırdı. Ancak alınan bu vergi türü, meşru olmayan bir vergi olarak görülürdü. Çünkü alınan bu vergi, alınması gereken vergiden daha fazlaya geliyordu. Çünkü fazladan alınan bu tür vergiler kısıtlılara, halkın kötü yaşam şartları altında kalmasına neden olabiliyordu. Eşrefiye adı altında alınan ve aslında yasal olmayan beş kalem, adeta bir gümrük vergisiymiş gibi alınmaya devam edildi. Dolayısıyla karadan denize indirilen her tur (bir tür tanım) ve eşrefiye için bir dellale/Mezatçı parası alınırdı. Bunun benzeri bir sisten bir başka yerde görülüyor değildi²⁰⁹.

Anlaşıldığı kadarıyla, ticaret erbabından vergi olarak ne kadar fazla alınırsa, tacir de o oranda malına zam yapıyordu ve getirilen bu zam yükü halkın omuzlarına yükleniyordu. Mekke Şerifi, Şerif Berekat, Medine'yi Münevvere Emirinden yıllık olarak 1000 altın alırdı. Nitekim Yenbu Emirinden de 7000 altın alırdı. Mekke Şerifi, aldığı bu vergileri, onlardan haraç adı altında toplamaktaydı. Nitekim Mekke Şerifi Berekat, hurmalardan da vergi uygulamasını başlatmıştı. Bunun için Şerif Berekat, her yıl hurma vergisi olarak 35000 altın ile 33000 altın arasında vergi toplardı²¹⁰. Cidde

---

²⁰⁸ Topkapı Sarayı Arşivi, D.9632,1-8, zikreden Beyat, C.2, s.2.

²⁰⁹ Beyat, C.2, s.10.

²¹⁰ Topkapı Sarayı Arşivi, D.9632, 2-8, Zikreden Beyat, C.2, ss.6-7.

limanından sağlanan gümrük gelirlerinin yarısı Mekke Emirine bırakılırdı. Oysa emir, bunlardan başka ayrıca İstanbul'dan yıllık maaş olarak 15000 altın lira alırdı.

Gelen harcamalar/infak özellikle iki kutsal şehir halkına, Hicaz vilayeti vergilerinden ve gümrük girdilerinden buraya harcama yapılırdı. Mali açıdan bir kriz çıkması ve ödemelerde zorluk meydana gelmesi halinde ise, böyle bir durumda Bab-ı Ali, buraya hemen takviye mal gönderirdi. Bu destek kimi zaman İstanbul'dan karşılanırken, kimi zaman ise Mısır'dan karşılanırdı. Bu takviye yardımı sultanın emri ile yerine getirilirdi.

Mali açıdan farklı organizasyonlar görülebiliyordu. Arafat'a yönelik olarak yapılacak olan su kanalları için bazı gelirler buraya kanalize edilmişti. Bunun bir kısmı Mısır'dan karşılanırken, kalan kısmı ise Cidde limanlarından karşılanırdı²¹¹. Ayrıca 1564 yılında sultanın çıkardığı bir emir gereği, Kâbe'yi Müşerreffe'nin temizlenmesi, yıkanması, buhurlanması için her yıl olmak kaydıyla yıllık 250 altın tahsis edilmişti. Bu harcamanın karşılanması ise Cidde limanlarının gelirlerinden sağlanıyordu²¹². Mekke İmamının maaşı ve Ulufelerin dağıtımı, öğretmenlerin maaşları gibi bu ve benzeri tüm harcamalar Cidde limanlarından karşılanırdı.

Vergilerde, gümrük gelirlerinde bir sorun yaşandığında veya fiyat artışları gibi durumlarda Osmanlı devleti hemen o sorunları gidermek için devreye girerdi. Unutmamak gerekir ki, vergi sisteminde ve fiyatların artması gibi durumlarda herhangi bir sosyal karışıklığın ve huzursuzluğun meydana gelmemesi için Osmanlı İmparatorluğu bu konuya çok hassasiyetle eğilirdi. Bunun sebebi, Hicaz hem dini hem stratejik açıdan önemli idi. Bu nedenle Osmanlı bu konuda oldukça hassas idi.

1552 yılında, Osmanlı Sultanının Mekke Şerifi'ne yönelik bir mesajını görüyoruz. Bu mesajında sultan, Mekke şerifinden Hicaz beldelerinin korunmasını ve hacıların himaye edilmesini istiyordu. Şer'î yasalara aykırı olan gümrük vergilerinin

---

²¹¹ Mühimme Defteri, Defter, s.22, hüküm: 586, Zikreden Beyat, C.4, s.93. Arafat Su Projesi hakkında daha detayla bilgi için Bkz; Kutub'ül Din Muhammad Bin Ahmad, El Nahravali, **El İylam Biâlâm Bybt'ül allah Alharâm**, Tahkik; Hişah Abdlaziz Adâ, Mekke, Al Maktabâ El Ticariye Yayn Evi, 1996, ss. 340-341.

²¹² Mühimme Defteri, Defter, 9, s.63, hüküm:169, Zikreden Beyat, C.4, s.59.

gıda maddelerinden alınmamasını emir buyuruyordu. Bu arada Cidde limanında tacirlere uygulanan haksızlıklara işaret ediliyordu. Bunların önüne geçilmesinin zorunlu olduğunu, kesin bir dil ile ifade ediyordu²¹³. Bu bilgiler de gösteriyor ki, Cidde limanına gelen ticaret eşyasından yasal olmayan vergiler alınmıyordu. Dolayısıyla bu durum, ticaret yapan tacirlerin bu limana gelmemelerine sebep oluyordu. Bunun neticesinde gelirlerde azalma meydana geliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun genel siyaseti çerçevesinde, fiyat artışlarını denetlemek için birtakım düzenlemeler yapılıyordu. Bunun yanında fiyatların da denetim altına alınması öngörülmüştür. Aynı şekilde ticaret mallarında hileye gidilmemesi için de tedbirlerin alınmasını öngörmekteydi. Bütün bunların yanında vergi toplama işinde kolaylık sağlanması emri veriliyordu. Ticaret mallarının giriş yapacağı kapılara sınırlama getiriliyordu. Örneğin herhangi bir şehrin çarşısına gönderilen mallar mutlaka belirlenmiş kapılardan girişleri yapılırdı ve belli güzergâhların izlenmesi gerekiyor ve isteniyordu. Böylece malın istenen pazar yerlerine istendiği gibi ulaştırılması sağlanıyordu. Ayrıca bazı kıymetli eşyalar özel uzmanlar eliyle ve devlet denetiminde satışının yapılması isteniyordu²¹⁴.

3.7. Mali Sistem ve Tedavüldeki Paralar

Bilindiği gibi Hicaz beldeleri, 16. yüzyılın ilk dönemlerinde Memlük devletine bağlı idiler. Memlükler'in o dönemde kullanımda olan paraları ne idiye Arap yarımadasında da aynen geçerliydi. Gerçi bunun yanında yerel olarak kullanılan paralar da vardı. Ancak resmi olanı, Memlüklerin kullandıkları paralar idi. Bu paralara Dinar (çoğulu: Denanir) adı verilirdi. Kullanımda olan bu altın paraların özelliği, merkez tarafından uygulanan bir yazım tarzı ile bitişik iki daire içerisinde yer almasıydı²¹⁵.

²¹³ Mühimmat Defteri, Topkapı Sarayı, 888, ss. 232 B-233A, Zikreden Beyat, C.1, ss.96-97.

²¹⁴ Daha detayla bilgi için Bkz;Halil, İnalçık, **Tarih'ül Devlet'ül Osmaniye Min El Nişü ile El İnhidar**, Çeviren; Muhammad El Arnaâud, Beyrut, Dar'ül Madar'ül İslami, B.1, 2002, s.238. (Râysi, s.212).

²¹⁵ âdif Mansür Muhammad, Ramazan, **Nakiş El Ayat'ül Guraniye ala El Sikke ve Mavkif El fugaha Minha ve Asarha ala El Maskukat El Mütadavalh Fi Şibh'ül Cazirat'ül Arabiye Fi El Garn'ül Aşir**

Yine bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisine ait Artuk, merkezi bir para (nakit) politikası vardı. Gerçi birçok vilayetde kendi adlarına para bastıkları da bir gerçektir. Üzerinde karar kılınan nakitlere gelince bunların ayarlarının altın açısından düşük veya fazla olmasına göre değerlendiriliyordu. Altın ve gümüş olarak meydana getirilen karışımın birbirlerine göre ne oranda olup olmadıklarına göre değer biçilirdi. Bu durum, ülke ve beldelerdeki ekonomik duruma bağlıydı. Bir de kendileriyle ticari muamele yapılan devletlerin, Osmanlı devletiyle karşılıklı muamelelerinde de bu, dikkate alınırdı²¹⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'nda basılan sikkeler Arap yarımadasında da Osmanlıda basıldığı gibi buna uygun olarak basılırdı. Paraların yüzeylerine Kur'an ayetleri yazılmazdı. Paralara sadece bir isim ve Osmanlı Sultanının sahip olduğu sıfatlarından biri yazılırdı.²¹⁷ Hicaz'da, Yemen'de olduğu gibi sikke darbedildiğine dair elimizde bir bilgi yoktur. 16. yüzyılda Hicaz'da tedavül eden Osmanlı sikkelerine baktığımızda Diyarbakır'da 1520 yılında Sultan Selim adına basılan sikke, Kanuni Sultan Süleyman adına Mısır'da basılan 1534 tarihli sikke ve Sultan Murad adına 1574 tarihinde Bağdat'da basılan sikke tedavül etmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla Akçe ve altın Dinar, Resmi olarak kullanılan paralar idi. Kullanım alanları olabildiğince geniş ve fazla idi. Örneğin Osmanlı Sultanı tarafından, Arafat su projesi için para olarak teklif edilen resmi para akçeydi. Çünkü akçe Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi parasıydı. Kullanımda olan, Eşrefiye gibi yerel paralar da vardı. Bu paralar daha çok iç işlerde ve küçük meblağlar halinde kullanılırdı, bu durumu Yemen'de de görmüştük²¹⁸.

El Hicri, Uluslararası Arap Yarımadası Tarihinin Sempozyumu, Riyad, Kral Suud Üniversitesi, 2014, s.12.

²¹⁶ Beyat, C.1, s.295.

²¹⁷ Suudi Arabistan Nakit Para müzesi, Rakam: 9, s.177. Bu bilgiler, sözkonusu müze müessesesinden naklen aktarılmıştır. Ramazan, s.23.

²¹⁸ Fazla bilgi için bak: Beyat, C.2, s.17. (Altından mamul dinara nispetle. Osmanlı Devlet tarihçisi Kutbuddin Nehrvali tarafından hazırlanmıştır. Çoğu yazma belgelerdir. (el-İ'lam Bi A'lamibeyti'l-Haram). Bu tarihçi, Hicaz ve Yemen tarihlerine damgasını vuran ve 16. yüzyılda yaşamış olan önemli bir tarihçidir. Hicri, 917-990 yılları arasında yaşamıştır.

16. yüzyılda Hicaz vilayetinde tedavülde olan ve adına "parah" denilen ve madeni olan bir para da vardı. İkinci Sultan selim zamanında da hicaz vilayetinde bu paralar kullanımda idiler.²¹⁹ Bir akçe, üç parah değerinde idi. Parahlar da ikiye ayrılırdı. Bir kısmı on para değerinde olan parahlardı, diğer kısmı da yirmi para değerinde olan parahlardı²²⁰.

Tedavülde olan bu paraların yanında bir de Hicaz'da kullanımda olan "Muhallak Kebir" denen bir para birimi de vardı. Tarihçi İbn Ferac eş-Şafii'nin belirttiğine göre o, bu parayı, el-Gavri'nin dinarı ile karşılaştırmış, Gavri parasının değerinin 30 muhallaka eşit olduğunu belirtmiştir. 16. yüzyılda tedavülde olan paralar konusunda bu, bizim yaptığımız kesin tespittir. Yine tespitlerimize göre aynı dönemde Yemen'de de tedavülde olan paraların durumu da aynı idi²²¹.

---

²¹⁹ Beyat, C.4, s.269.

²²⁰ El-Semli, s.259; Süheyl, Sapan, **El-Mucem el-Mevsui lilmustalahat el-Usmaniyye el-Tarihiyye**'den naklen. Tarih, Riyad-Mektebet el-Melik Fehd el-Vataniyye, M. 2000 s.51.

²²¹ Bin Farac El Şâfi, s.41.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

16. YÜZYILDA YEMEN VE HİCAZ EYALETLERİNİN EKONOMİK AÇIDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Eski dönemlerden beri toplumların siyasal, sosyal ve kültürel şekillenmelerinde en temel belirleyici olgu iktisattır. Toplumların ekonomik örgütlenmeleri onların siyasal ve sosyal hayatlarını derinden etkiler. Coğrafya üzerinde şekillenen üretim, toplumun ticari potansiyeli ve ekonomik hayat ve bunlar üzerinden şekillenen mali organizasyonlar toplumların anlaşılmasında temel rol oynarlar.

16. yüzyılda aynı coğrafyanın iki ayrı parçası olan Yemen ve Hicaz eyaletlerini bu çerçevede değerlendirmeye çalıştık. İşte bu dönem o iki bölge arasında öyle bir halka meydana getirmiştir ki bu halka, doğu ile batı arasında önemli bir hal almıştır. Söz konusu iki bölge idareleri, bu ekonomik durum sayesinde çok önemli sıkıntılara yol açmışlar ve aynı zamanda Kızıldeniz’le temsil edilen dünya ticaret yollarına da egemen olmuşlar ve Babulmendeb’i kontrol edebilmişlerdir.

16. yüzyılda Hicaz ve Yemen ekonomik bölgeleri büyük çapta Osmanlılara, bunlardan önce de Memluklere bağlı idi. Ekonomik hayatı etkileyen faktörler her iki bölgeyi de etkiliyorlardı. Nitekim meydana gelen bazı kuraklıklar da her iki vilayet ya da eyalet açısından büyük çapta gelir azalmasına neden olabiliyordu. Bunun için Hicaz ve Yemen vilayetlerine gelirlerde azalma meydana geliyordu. Daha önceden de zikrettiğimiz gibi gelir düzeyini düşüren başka sebepler de vardı. Ancak bizim burada üzerinde duracağımız husus, Osmanlı Devleti’nin de bu durumlarla doğrudan karşı karşıya gelmiş olmasıdır.

Hicaz vilayetinin bünyesinde İslam açısından kutsal bölgeleri bulundurması sebebiyle, Osmanlıları ister istemez doğrudan Hicaz bölgesinde önem vermeye, ilgilenmeye sevk ediyordu. Ancak Yemen’e gelince, buranın önemi, bölgenin Osmanlı İmparatorluğu’nun güneye açılan kapısı olmasından ileri geliyordu. Ne zaman ekonomik, siyasal, askeri bir kriz baş gösterirse, bu noktada hemen merkezden, özellikle

de Hicaz vilayetine müdahale yapıldığını görüyoruz. Osmanlı Devleti herhangi bir ekonomik problemde çözüm sağlıyordu, böyle durumlarda hemen aynı ve mali yardımlar Hicaz'a yoğunlaştırılıyordu. Yemen'de ise ekonomik yardımdan ziyade idari bakımlardan ıslahata, birtakım değişimlere gidiliyordu. Siyasal ve askeri durumların istikrar bulması için gayret ve çaba gösteriliyordu.

16. yüzyıl başlarında Arabistan bölgelerinde Portekizlilerin su yollarına yaptıkları baskınlar ve ticaret yollarını kesmeleri, İslam'ın kutsal değerlerini sürekli tehdit etmeleri, önceleri Memluklerin ve sonra da Osmanlıların bölgeye daha çok önem vermelerine yol açtı. Özellikle de Yemen ve Hicaz vilayetlerinde bu konuya daha büyük çapta önem vermeye başladılar. Böylece Yemen ve Hicaz'dan itibaren bu batı akını durdurma gücünü genel şekliyle elde etmiş oldular.

16. yüzyılda Yemen ve Hicaz vilayetlerinin ekonomik karşılaştırılması çerçevesinde birtakım sonuçlara ulaştık. Gerek idari gerekse ekonomik açıdan yaptığımız karşılaştırmalarda genel olarak aşağıdaki sonuçlara ulaştık.

4.1. İdari Karşılaştırmalar

Osmanlılarla Memlukler, Arabistan yarımadasına gelmeden önce Hicaz'da, Tahirîlerin idaresi altında bulunan Yemen'in aksine siyasal ve idari anlamda bir boşluk bulunuyordu. Çünkü Tahirîler, Yemen'in tüm topraklarını ele geçirmişlerdi, egemenlik Tahirîlerin ellerinde bulunuyordu. Dolayısıyla, Hicaz bölgesi Yemen'in aksine siyasi bir istikrara sahip değil idi. Nitekim Memluk yönetimi de bu duruma pek müdahale etmemiş Hicaz bölgesini kısmen kendi halinde bırakmıştır.

Başlangıçta Yemen ve Hicaz üzerinde Osmanlıların farklı bir devlet siyaseti bulunuyordu. Hicazlılar, hiçbir direniş göstermeksizin barış yoluyla Osmanlı idaresi altına girdiler. Oysa Yemen'de durum böyle olmamıştı. Çünkü Yemenliler, uzun süren savaş ve çarpışmalar yoluyla ancak Osmanlı idaresi altına girmişlerdi. Bu sebepten vilayetlerin her ikisinde de bu durumun Osmanlı ekonomik hayatı üzerinde önemli bir rolü görülmüştür. Yemen'de daha çok işin siyasal ve askeri durumlarına önem

gösteriliyordu. Bu da ekonomik durumların her zaman hesaba katılmasına göre yapılıyordu. Bu, bir bakıma Hicaz bölgesinin aksine olan bir durum idi.

Osmanlılar döneminde idari barış bakımından Yemen ile Hicaz arasında gerçek anlamda bir anlaşmazlık vardı. Bu durumda Hicaz vilayetindeki idari alanda var olan geniş özerklik dikkate alındığında, bölgede Osmanlı valisinin yanında Mekke Emiri ve defterdar bulunurdu. Buna ilave olarak Osmanlı iki yeni görev alanı oluşturmuştu. Bu görev alanları da Harem Şeyhleri görev alanıydı. Bunlardan biri Mekke’de Harem şeyhliği görevinde iken diğeri de Medine’de Medine Harem şeyhi görevinde bulunuyordu. Sayılan bu görevliler çok büyük yetkilerle donatılmışlardı ve hepsi de doğrudan Osmanlı sultanlarına bağlıydılar²²².

Yemen vilayetine gelince durum, böyle değildi. Burada idari alanda verilen yetkiler bir bakıma daraltılmıştı. Çünkü bölgede yetkiler, sadece Osmanlı valisi ile Defterdar elinde toplanmıştı. Belki de böyle bir seçim yapılmasında, bölgede idareciler arasında oluşabilecek anlaşmazlıkları ve vilayetteki otorite çekişmelerini kısmen hafifletmeyi sağlamasından dolayı olumlu bir uygulama idi.

Hicaz idaresindeki kısmi özerklik, Hicaz’da sürekli olarak kargaşalara, idari anlaşmazlıklara sebep oluyordu. Özellikle de Mekke eşrafi ile Hicaz’da görev yapan Osmanlı yöneticisi arasında bu çekişmeler hep devam ediyordu. Bu durum, bundan böyle Osmanlıların, Hicaz vilayetinde eşrafın nüfuz alanlarını küçültmeye ve kısımaya götürmüştür.

16. yüzyılda ve hatta devamındaki dönemlerde Yemen ve Hicaz bölgelerinin ekonomisi üzerinde araştırmalar yapanlar, Yemen ve Hicaz vilayetlerinin her ikisinin de Osmanlı Devleti nezdinde farklı özelliklerinin var olduğunu görebilir. Hicaz, taşıdığı dini özellikleri sebebiyle farklı bir yere sahip bulunuyordu. Hicaz’ın bu durumu, ona özel bir konum sağlıyordu. Çünkü bölge İslam açısından en önemli kutsal değerleri bağrında bulunduruyordu. Yemen vilayetine gelince, burası Osmanlılar nazarında hep sorunlar yaşayan, yaşatan, isyanlar çıkaran bir bölge oluşu ve çok zor şartları olan

---

²²² Salim, s.481; Sapan, XVI. Asırda Osmanlı Hicaz Münasebetleri Hakkında Notlar, ss.66- 80.

coğrafi bir bölge konumunda idi. İşte bölgenin bu konumu, Osmanlı sultanlarının buraya da ayrıca özel bir önem göstermelerini gerektiriyordu. Bu nedenle bölgeye gönderdikleri yönetici kişilerin alanlarında yeterli ve yetkili donanıma sahip, işleri kontrol altına almada güçlü kişiliklere sahip, orada her an olabilecek bir kargaşayı sıkıntıları, kıvılcımları söndürebilecek şahsiyetler olmasına dikkat ediyordu.

Osmanlılar, ayrıca Yemen'e, Osmanlı imparatorluğunun güney kapısı ve İslam'ın kutsal değerlerini koruma noktası olarak da görüyordu. İşte bütün bunlar, büyük çapta bölgede ekonomik durumlarda da yansımaları gösteriyordu. Tıpkı siyasal ve askeri alanlarda etkisini gösterdiği gibi bir etkisi bulunuyordu. Bu iki vilayetin Osmanlı nezdindeki önemi, stratejik ve coğrafi bakımlardan ileri gelen bir önemdi. Çünkü bu durumların hepsinden de Hicaz ve Yemen yararlanmaktaydılar.

4.2. Sosyal Karşılaştırmalar

Mali ve aynı olan dış yardımlar, Osmanlı Devletinden Hicaz vilayetine gönderilirdi. Özellikle Mekke ve Medine, gönderilen yardımlardan çok büyük bir pay alırlardı. Bu paylar, Hicaz halkının ihtiyaçlarını giderecek oldukça ciddi miktarları bulan yardımlardı. Bu durum ekonomik çöküntüyü frenliyordu. Dışardan gelen gelirler, farklı isimler altında geliyordu. Bunun en önemli örneği Osmanlıdan gelen "Surre" yardımlarıydı. Ancak Yemen vilayeti bu türden bir gelirden yararlanmıyordu. Merkezden, Yemen'e gönderilen herhangi bir yardım belgelerinde yer almamaktadır. Buna ilave olarak Yemen vilayeti, aynı zamanda Hicaz vilayetinin ekonomik yardımın bir kısmını da paylaşmaktaydı. Bunu, Yemen'de Haremeyn-i Şerif'e tahsis edilen vakıf gelirlerinden karşılıyordu. Bir de Yemen'den giden hac kafilisiyle gönderilen veya sadakalar/zekâtlar ve hibeler bağlamında gönderilenler de vardı. Bütün bunlar Yemen vilayetinden Hicaz vilayetine gönderilirdi. Gönderilen bu yardımlar, "Yemen Sahibinin Sadakası" Sadakat Sahib'ül Yemen adı altında gönderilmekteydi²²³.

---

²²³ Bkz: Lemya Şafî, s.430.

Kişisel görüşümüze göre; İstanbul'dan, Mısır'dan Osmanlı'nın başka yerlerinden halkın ekonomik sıkıntılarını hafifletmek için gönderilen sadakalar ve yardımlar bu sıkıntıları bir parça gidermiştir. Ne var ki bunun ciddi anlamda olumsuz etkileri de olmuştur. Çünkü gönderilen yardımlara güvenen halkın sanayi alanlarında olsun, zanaat işlerinde olsun genelde kimse bu alanlara yönelmek istemiyordu. Çünkü bu yardımlar, bir bakıma tembelliğe neden oluyordu. Kimse herhangi bir sanat işine rağbet göstermiyordu. Bir zanaat işine girmeye de gayret göstermiyordu.

Osmanlıların Mekke ve Medine'de yani Haremeyni Şerif'de özellikle bizzat ele aldığı projeler bulunuyordu. Örneğin Haremeyni Şerif ile ilgili olarak alanları genişletme projesi ve daha buna benzer projeleri bulunuyordu. Bu projeler, çalışanlar açısından iş alanlarının oluşturulması fırsatını sağlamasının yanında buna bağlı olarak hemen her sahada insan gücüne gerek duyulmaktaydı. Çünkü iş alanlarında çalışanlar, hizmet verenler için genel olarak kamu bakımından büyük bir paylaşımı gerektiriyordu. Özellikle de el ile yapılması gereği duyulan hizmetlerde, söz konusu projelerin önemi açısından bu tür bedeni çalışmalarda buna büyük ihtiyaç bulunuyordu. Haremeyn-i Şerif olan Mekke ve Medine'de genişletme projelerinin yanı sıra, Osmanlı sultanları, büyük şahsiyetler ve ticaret erbabı tarafından ikame edilen vakıf projeleri de bunlar arasında bulunuyordu. Ayrıca Arafat'a kadar götürülecek olan suyolları projeleri de bu projeler bağlamında olan bir projeydi²²⁴.

Yemen vilayetinde ekonomik durum, siyasi ve askeri hizmet alanında bulunuyordu. Bu, şu anlama geliyordu; eğer burada ekonomiye bir bakıma önem verilmesi, aslında bir yönüyle siyasi ve askeri türden mühimmatı karşılamaya yönelik bulunuyordu. Yoksa bu, o dönemde kalkınmış olan bölgeler ve vilayetler gibi Yemen de ekonomik ve ticaret alanında kalkınmış olan vilayetler arasına girmesi amacıyla yapılmıyordu.

Hicazlıların ekonomik açıdan daha çok yapılan hibelere, bağışlara ve gelen yardımlara güveniyordu. Bu hibe ve yardımlar önceleri Memlukler'den daha sonra

---

²²⁴ Keşmiri, s.299.

Osmanlılardan geliyordu. Bilhassa Mekke ve Medine'ye Osmanlı Surrası diye bilinen surralar, tacirler tarafından yapılan bağışlar/hibelerle bunlar dışında gelen birçok yardımlar sayesinde halkın sanat veya zanaat işleriyle meşgul olmaya yönelmelerini azaltmanın yanında tümüyle yok olmaya yöneltiyordu. Bu durum, doğal olarak Hicazda ekonomik durumu olumsuz olarak etkiliyordu.

Hac mevsimi, Hicaz'da ekonomik durumun canlanmasını ve gelir düzeyinin yükselmesini sağlıyordu. Gerçekten hac mevsiminin ekonomi üzerinde büyük rolü bulunuyordu. Bu durum Hicaz'da yerel ekonomiye büyük destek sağlıyordu. Hac mevsiminde sokaklarda, çarşı ve pazarlarda büyük kalabalıklar oluşur, ticaret canlılık kazanırdı. Hatta hacca gelen kimi tacirler, burada ticari hünelerini sergiliyorlardı. Çünkü hacca gelirlerken beraberlerinde satabilecekleri ticaret eşyası da getiriyorlardı. Döndükleri zaman ise bu defa bölgede üretilen yerel eşya dışında Hicazdan ticari eşya da satın alarak geri dönüyorlardı. Özellikle hurma ve doğu bölgelerinde üretilen, gemiler yoluyla Hicaz limanlarına ulaştırılan malları da satın alarak götürüyorlardı. Bunlara ilave olarak hac ile irtibatlı bulunan yeni çıkmış sanat eserlerini, zanaatla ilgili değerli olan sanatları da satın alıp ülkelerine götürüyorlardı. Dış ülkelere gelen hacılara delillik yapan ve tavafın nasıl yapılması gerektiğini uygulama ile gösteren görevliler irşat görevi olarak, hacılara hizmet verenler ve hizmet kurumları da bütün bunlardan yararlanmaktaydılar.

Mekke ve Medine halkı, evleri, konak yerlerini, hac mevsimi sırasında çok büyük fiyatlarla hacca gelenlere kiralyıyorlardı. Böylece Hicaz halkı hac mevsimi boyunca çok büyük meblağlara varan gelirler elde ediyorlardı. Hicaz halkından kimileri sadece hac mevsiminde çalışıyorlar ve böylece çok büyük kazançlar elde ediyorlardı. Bu kazançların hac mevsimi dışındaki tüm zamanlarda, yeni mevsim gelene dek onlara yettiğinden, hac mevsimi gelene dek başka bir şeyle uğraşmadıklarından, oturup hac mevsimini beklediklerinden söz edilmektedir. Çünkü hac mevsiminde çarşı ve pazarlarda alışveriş olabildiğince canlılık gösteriyordu. Hac mevsiminde elde edilen kazançlar, normal zamanlarda elde edilen gelirlerin kat kat üstünde oluyordu.

Yemen ve Hicaz vilayetleri, Osmanlı Devleti için herhangi bir ekonomik yarar gerçekleştirmiş değillerdi. Aksine burada gördüğümüz şey, çoğu mal ve askerlerden yararlanıyordu. Zaten bu, zorunlu bir durumdu. Çünkü İslam Hilafetini üstlenmiş olan bir devletin²²⁵ mutlaka ve kesinlikle üzerine alması gereken bir sorumluluktu. Bu bölgelere mutlaka önem vermeleri lazım gelmekteydi.

4.3. Ekonomik Karşılaştırmalar

Ekonomik bakımından Yemen, Hicaz ile birlikte kötü bir konumda bulunuyordu. Yeni yeni ekonomik krizler baş gösteriyordu. Bunun da sebebi, iki bölge arasında var olan coğrafi yakınlıktır. Yemen denizcileri üzerinde etki eden bir güç, aynı zamanda Hicaz limanlarına da etkileyebiliyordu. Aynı şekilde Hicaz'da meydana gelen olumsuz bir durumda Yemen limanları etkileniyordu. Süveyş bölgesinde veya orta Akdeniz'de ya da Hint okyanusunda meydana gelen olaylar, aynı zamanda, Yemen ve Hicazı birlikte etkilemektedir. Nitekim iklimsel benzerlik, Yemen ile Hicaz sahilleri arasında bir yönüyle birbirlerine paralellik gösterirler. Doğal olarak bunun bölgesel iklim benzerlikleri açısından da etkileri bulunmaktadır. Yağmurların bolluğu veya azlığı bakımlarından bu, her iki vilayet açısından bir problem göstermektedir. İşte bu krizler yüzünden çoğu zaman Yemen ve Hicaz bölgede önemli ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmaktadırlar.

Yemen ve Hicaz'da 16. yüzyılda meydana gelen ekonomik krizlerin en önemli sebeplerinden biri, valilerin kötü yönetimi ve İstanbul'dan gelen yasalara uymayan yöneticiler ve uygulamalar olmuştur. Ayrıca İstanbul'dan yanlış kararların alınmasını da, buna eklemek gerekir. Çünkü bu yanlışlar, mali ve idari yönlerden birtakım

---

²²⁵ Osmanlı devletinin, Mısır'ın alınmasıyla İslam dünyasının halifesi olduğu görüşü Türk tarihçileri tarafından tartışılmaktadır. Önemli Osmanlı tarihçileri, halifelik makamının Osmanlı yönetimi için XVIII. yüzyılın sonundan itibaren önemsendiğini vurgular. Tartışmalar için bkz: Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", **Cogito (Osmanlılar Özel Sayısı)**, sayı19, (yaz.1999), s.36, vd.

bozulmalara, kargaşalara, sıkıntı ve krizlere yol açıyordu. Bu durum özellikle Yemen vilayetinde çok daha görünür ve etkili olmuştur.

Hicaz'a gelince, burada Yemen vilayetine göre sıkıntı ve problemler bir bakıma daha az olarak görülüyordu. Bu durum Hicaz'ın İstanbul ile doğrudan irtibatlı olmasından kaynaklanıyordu. Zaten Osmanlılardan önce Memlukler döneminde aynı durum Kahire ile söz konusu idi. Hicaz bölgesinde meydana gelen kargaşaların çoğunda askeri etkiden daha çok, siyasal etkiler kendisini gösteriyordu. Her iki vilayetteki problemleri, sıkıntı ve huzursuzlukları önleme ve çözüm yöntemleri de farklı oluyordu.

Osmanlı Devleti, her iki vilayette meydana gelen huzursuzlukları önlemek adına çözüm yolları bulma gayretini gösteriyordu. Yalnız bu durum, Hicaz vilayetinde daha hızlı bir şekilde sonuç buluyordu. Belki de bu durum, Osmanlı Devleti açısından bölgenin dini önemi dikkate alınmasından kaynaklanıyordu. Oysa Yemen'de meydana gelen problemlerin çözümü ve özellikle de içişlerinde meydana gelen huzursuzlukların çözümü bakımından durum Osmanlı merkezi yönetimine bırakılmıyordu, konu doğrudan Yemen'de bulunan Osmanlı valisine havale ediliyordu.

Bölgelerin coğrafi yönden birbirlerine olan yakınlıkları sonucu, vilayetlerden birinde meydana gelen bir huzursuzluk ve sıkıntı, gayet doğal olarak diğerine de doğrudan etki edebiliyordu. Özellikle de ticaret ve ekonomi alanlarında bu durum etkisini göstermekteydi. Çünkü Yemen ile Hicaz arasındaki ticaret yolları, diğer bölgelerdekine göre çok daha yoğun biçimde birbirine doğrudan bağlıydı.

Yemen ve Hicaz arasındaki coğrafi konum, her iki vilayeti, 16. yüzyılda dünyanın en önemli sanatlarının, sanatkârca imal edilmiş eserlerin buluşma noktasıydı. Özellikle Dış ticaret yoluyla gelen ürünler yüzünden bölgesel üretimi zora sokuyordu. Çünkü dışarıdan gelen ürünler, kalite bakımından yerel üretimden çok çok üstün bir haldeydi. Buna bağlı olarak bölge halkı, yerel ürünlerden daha çok, dışardan gelen ürünleri tercih ediyordu. Doğal olarak bunun da yerel üretim üzerinde olumsuz etkisi oluyordu ve üreticinin cesaretini kırıyordu.

Diğer taraftan Yemen ve Hicaz bölgelerinde zirai üretimde de büyük bir fark bulunuyordu. Bu durum, aslında tüm vilayetlerde farklılıklar gösteriyordu. Birinde olan

diğerinde olmayabiliyordu veya birinde iyi olan ötekisinde olamayabiliyordu. Örneğın Hicaz bölgesi, hurma üretimi bakımından büyük çapta ilerdeydi, önemli ölçüde hurma üretimi yapılıyordu. Özellikle Medine-i Münevvere’de, hem taze hurma üretimi ve hem kurutulmuş hurma üretimi varlık gösteriyordu. Buralarda üretim olabildiğince artarken, Yemen’de azalıyordu veya neredeyse hurma hatırlanamaz oluyordu, unutuluyordu. Ancak Yemen’de kahve vardı. Büyük çapta kahve üretiliyordu ve üretilen, yetiştirilen kahve dış dünyaya ihraç ediliyordu. Oysa Hicaz’da kahve üretiminin adı bile yoktu. Aksine Hicazlılar gerek iç tüketimde olsun ve gerekse ihraç için olsun Yemen kahvesi ile kendi limanlarından ticaret yapmaktaydılar.

Araştırmamız esnasında şunu gördük, Hicaz şehirlerinden her birinin kendine has bir ticari yapısı vardı ve bağımsız gibidir. Yemen ise tam aksi bir durum sergilemektedir. Çünkü 16. yüzyılda Yemen’de ticari durum, oldukça birleşik bir sistem içerisinde kendi şehirleri arasında -zayıf bir düzeyde olsa bile- gayet koordineli idi. Oysa Hicaz’da ticaret, şehirden şehre farklılık gösteriyordu. Birinde canlılık görülürken bir başka şehirde ticaret tamamen çökmüş gibi olabiliyordu. Zayıflık veya canlılık durumu bir tarafa, Yemen’de ekonomik durum genelde iyiydi.

Fiyat şekillenmesi açısından da durum şöyledir. Osmanlı ekonomik sistemi içinde fiatları devlet belirler ve her kaza, sancak ve eyalet için farklı fiatlar ortaya çıkar. Fakat bölge için ekstra bir durum söz konusu idi. Yemen ve Hicaz bölgelerinde 16. yüzyılda fiyatların yükselmesi iki ana sebebe dayanıyordu. Bu sebeplerden biri, şehirlerin liman şehirlerine uzaklık veya yakınlıkları ile sanayi ve tarım üretim merkezlerinin liman şehirlerine olan uzaklık ve yakınlıklarıydı. İkinci sebep; Yemen’de kabileciliğın bölgede sebep olduğu krizler, sarsıntılar ve problemler, fiyat artışlarında etkili olurken, Hicaz’da ise ticaret yollarına olan yakınlıkları sebebiyle Bedeviler sorun oluşturuyordu. Çünkü ticaret yollarının kapatılması, fiyatların üzerinde çok aşırı etkisi oluyordu. Bu sebeplerden açlıklar/kıtlıklar ve büyük ekonomik sıkıntılar meydana gelebiliyordu. Bu yüzden piyasada fiyat istikrarı bulunmuyordu. Söz konusu bahsettiğimiz iki sebep, fiyatların artışlarında olsun, düşüşlerinde olsun, çok büyük bir etken idi.

Sanayi ürünleri, Yemen ve Hicaz'da 16. yüzyılda hemen hemen aynı idi. Sanayi ile ilgili çalışmalar ilkel anlamda çalışmalar idi. Bu, oldukça basit anlamda yerel tüketimi karşılayabiliyordu. Önemli şeyler, dışardan ihraç edilmekteydi. Kabilecilik ve Bedevilik karakteri yapıları gereği, sadece bazı sanayi kollarında hizmet veriyorlardı ama ürettikleri ürünler ayıplı ve kusurlu eşya kabilinden değerlendirilirdi. Bunun birtakım önemli nedenleri vardı. Osmanlılar bu konuda halkı cesaretlendirmedeği gibi, onlardan önce idareyi ellerinde bulunduran Memlukler de aynı şeyi yapmışlardı.

Sanayi alanının gelişmemesi, kimi zaman siyasal ve askeri alanda uygulanan genel politikaları. Çünkü bölge her zaman farklı sıkıntılarla iç içe yaşıyordu. Sanayii özendirme konusunda Osmanlıların olsun, Memluklerin olsun, halkı cesaretlendirme gibi bir çabaları olmamıştı. Bildiğimiz kadarıyla Arap Yarımadasını ve kutsal İslami değerleri savunma adına Portekizlilerin oluşturduğu tehlike, Memluklerin ve Osmanlıların Arap Yarımadasında varlık göstermelerini temel bir hedef haline getirmişti.

Hicaz pazarları, Yemen pazarlarına göre en canlı ticaret pazarları idiler. Bunun en önemli sebebi, özellikle hac mevsiminde bölgeye gelen yabancı sayısının artışı idi. Yemen Pazar alanlarına göre Hicaz Pazar alanları çok daha geniş ve büyüktü.

4.3.1. Ticaret

Genel olarak 16. yüzyılda Yemen ve Hicaz'da ekonomik durum tam anlamıyla büyük bir zayıflık içerisinde bulunuyordu. Çünkü Yemen'de iç savaşlar, kargaşa ve huzursuzluklar yaşanıyor. Bu krize bir de dış ülkelerle olan çekişmeler ekleniyordu. Çünkü Portekizlilerle Araplar arasında meydana gelen çatışmalar devam ediyordu. Bu sebeple hem bölgesel ve hem devletler bağlamında ticaret yolları kapatılmıştı.

Elimizdeki bilgilere dayanarak; 16. yüzyılda Hicazda ticaret Yemen'e göre daha kurumlaşmış durumda bulunuyordu. Hicazda birtakım şirketler veya ticaret erbabının birlikte oluşturdukları topluluklar eliyle organize edilirken, bir bakıma kendi aralarında kurumlaşmış olarak yürütmekteydiler. Hâlbuki Yemen'de ticarete var olan işleyiş ise

ferdidir. Hatta dışarıdan gelen tacirler kendi başlarına gelip hareket ediyorlardı ve alacakları ticari eşyaları da kendileri temin edip alabiliyorlardı. Bununla ilgili vergileri bizzat kendileri öder ve kendi adlarına yükleme ve indirmeleri yaparlarken sevkiyatı da kendi adlarına, kendi başlarına yaparlardı.

16. yüzyılda Yemen ve Hicaz bölgelerinde görülen ticari canlılık, bu iki şehir ile diğer tüm şehirlerarasında farklılıklar bulunuyordu. Kimi şehirlerde bu ticari canlılık birinci derecede iken, kimilerinde ise bu canlılık çok daha az olmaktaydı, hatta neredeyse kimilerinde hatırlanamayacak derecede gerileme gösteriyordu. Yemen’de Sana, Aden, Taiz şehirleri bulunuyordu. Taiz ve Muha limanı gibi liman şehirlerinden ticari hareketlilik bakımından Yemen şehirleri ürün ihraç ederlerdi. Hicaz’da ise en büyük rol, ticaret açısından Mekke, Cidde ve Yenbu şehirlerindeydi.

16. yüzyılda Yemen ve Hicaz vilayetlerinin bizzat kendileri ticaret merkezleri durumunda idiler. Bunun sebebi, bölgenin coğrafi şartları ile Kızıldeniz’e olan yakınlıkları idi. 1545 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından çıkarılan bir fermanla bölgedeki yabancı ticaret erbabına kolaylıklar görülmektedir. Buna göre yöneticilerden onlara kolaylık göstermeleri; onlara müdahale edilmemesi isteniliyordu. Bu durum, Sultan Süleyman tarafından batılı yabancılara verilen imtiyaz/ayrıcılık çerçevesinde uygulamalar idi²²⁶.

Kahve, Yemen’de en önemli ticaret ürünü idi ve ihracı yapılan ürünlerin de en önemlisi yine kahveydi. Bugünde Yemen kahvesi hala dünyada şöhretini sürdürmektedir. Bu arada hicazın da en önemli ticaret ürünü ve ihracatı yapılan ürün olarak hurma en başta geliyordu. Hicaz hurması ve özellikle de Medine hurması dünyaca ün yapmış olan hurmalardan idiler.

---

²²⁶ Beyat, c.1, s.243.

4.3.2. Ziraat

Tarım işleri Yemen’de çok daha önemli ve daha iyi bir şekilde yapılıyordu. Bunun sebebi, bölgenin coğrafi şartları ve mevsimlerin buna elverişli olmasıydı. Yemen’deki yüksek dağlık bölgelerin varlığı, bölgede verimli toprakların oluşumuna müsaade ediyordu. Bu sebeple bölgede birçok türden tarım ürünleri yetiştiriliyordu. Hâlbuki Hicaz bölgesinde tarım, Yemen topraklarına göre daha az verimli idi. Bunda Hicaz sahil bölgesinin olumsuz hava şartlarının etkisini görmekteyiz.

Yemen ve Hicaz’daki topraklar bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Dolayısıyla tarım ürünleri de çeşitlilik gösteriyordu. Bu iki vilayet diğer Arap vilayetlerine göre meyve, sebze çeşitliliği ve diğer tarım ürünleri çeşitliliğinde daha öndedir.

4.4. Mali Karşılaştırmalar

Osmanlının Yemen ve Hicaz vilayetlerindeki mali politikası birtakım gediklerin açılmasına fırsat veriyordu. Bu da buralarda görev yapan üst düzey kimselerin, ellerinde bulundurdukları mevki-makam sayesinde gayri meşru olarak büyük servet edinmelerine yol açıyordu.²²⁷ Örneğin: Tedavüldeki paraların ayarını bozma ve değiştirme konusunda halkta korku uyandıran kimselerin denetimsiz davranışları, hesaba çekilmemeleri ve bu konuda pervasız davranışları yüzünden bazı kesimlerin aşırı servet edinmelerine yol açmaktaydı. Nitekim böyle bir durumu Yemen’de görmekteyiz. Yasal olmayan yollardan gelir elde etmesine göz yumulan Mekke Şerifinin, Hicaz limanlarının gelirlerinden ve Hicazdaki ticaret erbabından para almalarını örnek olarak gösterebiliriz.

Bir başka önemli husus da Yemen ve Hicaz vilayetleri arasında uygulanan farklı vergilendirmeler de koşulların kötüye gitmesine neden oluyordu. Çünkü Osmanlılar, Hicaz bölgesi içerisinde kalan ziraat topraklarından, özellikle de Mekke ve Medine halkından sahip oldukları ziraatla ilgili topraklardan vergi almıyordu. Oysa Hicaz

---

²²⁷ Bilgi için bkz; Salim, s.484.

bölgesinde yapılan bu uygulama, Yemen vilayetinde hiç uygulanmıyor, her kesimden vergi ve haraç alınmıyordu. Kullanılan asıl paraya nispetle, ayrıca iki vilayet arasında müşterek olarak kullanılan paralar da vardı. Bu paralar daha çok, Memlukler ve Osmanlılar açısından tedavüldeki resmi paralar olurdu. Örneğin Memluklerin kullandıkları dinar ve Osmanlıların kullandıkları akçe, Yemen ve Hicaz'da kullanılan paralardı. Genel olarak Arap Yarımadasında Osmanlı paraları, Osmanlıların istedikleri tarza uygun olarak kullanımda bulunuyordu. Osmanlı Devleti, merkezden yönetilen bir para politikası gütmekteydi. Çünkü bu, altın ve gümüş ağırlığı açısından ayarın düşük veya fazla olmasını dengede tutuyordu. Bütün bunlar uygulanan ekonomi politikasının çerçevesi içerisinde böyle bir aşama ile uygulanıyordu²²⁸. Kimi zaman bölge açısından ihtiyaç duyulması halinde bazı değişiklikler yapılabilir, ya da paralar üzerinde bazı oynamalara gidilebiliyordu. Zaten gümüş esaslı akçe ve altın esaslı dinar geniş bir alanda kullanılan tedavüldeki paralar idi. Bunlar da ya Akçe idi veya altından olan Dinar idi. Bölgede hedeflenen büyük projeler bu paralara, Akçe ve Dinara göre değerlendirilip uygulamaya konuluyordu. Vergiler de akçe ve altın dinar üzerinden yapılıyordu²²⁹.

Ayrıca her vilayetin kendine has tedavülde olan özel paraları vardı. Örneğin Yemen'de "Harf" adı verilen bir özel para birimi kullanılırdı ki, biz bu para birimini Hicaz'da göremeyiz. "Para", Hicazda yerel para birimi idi. Biz bu parayı Yemen'de göremiyoruz. Öte taraftan Yemen'de Osmanlı egemenliği altında olmayan bölgelerde kullanılan ve sadece o bölgelere özgü ve oralarda tedavülde olan paralar da bulunuyordu.

Yemen vilayetinde sistem bir bakıma "Salyaneli" adıyla devam ettirilen bir sistem idi. Bu isim, aslında vilayet gelirlerinden kendilerine yıllık tahsilat/ödenek ayrılan görevliler için kullanılırdı. Nitekim bu gelirden aynı zamanda ordu mensubu askerlere de ulufe tahsis edilirdi. Gelirlerin bu ödeneklerden artan kısmı ise merkeze gönderilirdi. Orada tımar, zeamet ve hassa sistemi bulunmuyordu. Bunların öşriye ve örfiye tabir edilen gelirlerinin onda biri devlet hazinesine aktarılırdı. Hicaz konusuna gelince, bu

---

²²⁸ Beyat, c.1, s.295.

²²⁹ Beyat, c.2, s.17.

vilayet, Osmanlı Devleti vilayetlerinden özel bir statüye bağlı olan vilayetlerden idi. Buna “Şerafetu'l-Hicaz” adı verilirdi²³⁰. Dolayısıyla mali açıdan da farklı bir durum söz konusu idi.

Mali açıdan önemli bir problem de yılın birbirine karışması “İzdilaf yılı” meselesiydi. Bu, kameri yıl ile güneş yılı günleri arasında var olan farklılıktan kaynaklanmaktaydı. İşte bu problem, Osmanlı Devleti tarafından maaşları ödenen görevliler ile vergi ve haraç alanlar arasında bir anlaşmazlığa, bir probleme neden oluyordu. Bu durum ise, genel olarak Osmanlı Devleti'nde ekonomik açıdan büyük ve önemli krizlerin neden oluyordu ve Arap vilayetlerinde, özellikle de Hicazda İzdilaf yılı meselesinden olumsuz etkileniyordu.

Osmanlıların Yemen ve Hicaz'a girmelerinden sonra vergi sistemi ile ilgili olarak herhangi bir değişiklik bulunmuyor. Çünkü Osmanlı Devleti, sistem olarak İslam vergi sistemini uyguluyordu. Bu ise öşür ve tarım topraklarından alınan haraç esasına ve bir de gayri müslim topluluklardan alınan cizyeye dayanıyordu. Ancak gayri Müslimlerden alınan cizye, ergenlik çağına gelmiş olan erkek çocuklardan alınırdı. İşte bu sistem zaten Osmanlılar daha gelmeden önce Yemen ve Hicaz'da uygulanan bir sistem idi.

Osmanlı Devleti, uyguladığı yönetim politikası çerçevesinde, idaresi altına almış olduğu kimi vilayetlerde yerel olarak uygulanmakta olan vergiye dair bazı uygulamaları aynen bırakmıştır, onlara dokunmamıştır. Sadece onlar üzerinde bazı değişikliklere gidilmiştir. Çünkü bu değişikliğe yerel yönetimler bakımından ihtiyaç duyuluyordu.

---

²³⁰ Fazla bilgi için bkz; Fazıl Mehdi, Beyat, “**Dirasat Fî Tarihi'l-Arab Fî'l-Ahdi'l-Osmanî**” (Belgeler ve Osmanlı kaynakları ışığında yeni bir bakış açısı.) Dar el-Medar el-İslamî, ss. 99-101.

SONUÇ

Arap Yarımadası'nda birbirlerine komşu Hicaz ve Yemen tarih boyunca dini açıdan ve stratejik açıdan hep önemli olmuşlardır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı topraklarına katılan bu coğrafyadaki iki eyalet Osmanlı döneminde de haiz oldukları önemi devam ettirmişlerdir. Hicaz'ın kutsal mekanları barındırmasından kaynaklanan ayrıcalığı Yemen için söz konusu değil idi. Ne var ki Yemen de değişen dünya ticaret yolları çerçevesinde stratejik açıdan çok önemli bir pozisyona ulaşmıştı. Her iki eyalet tarımsal açıdan kendilerine yetebilen ve tarımsal artı ürün oluşturmayan bir potansiyele sahipti. Küçük endüstriyel üretim için de benzeri bir durum söz konusu idi. Küçük ölçekli ticaret çerçevesinde her iki eyaletin iç pazarlara yönelik ticaretinde de benzerlikler bulunmaktadır.

Uluslararası büyük ticaret açısından ise şu tespitler önemlidir. Yemen ve Hicaz'da ticaretin farklı durumlara sahip olduğunu belirledik. Şöyle ki; Yemen'de ticaret Hicaz'daki ticarete nazaran daha şahsidir. Hicaz'da bir ticaret müessesesi karşımıza çıkmıştır. Ticaret yolları hakkında şunu söyleyebiliriz ki, dış ticaret yollarında özellikle birbirini etkileyen bir ilişki vardır. Eğer dış ticaret yollarından birinde bir sıkıntı varsa her iki vilayette bu durumdan olumsuz etkileniyordu. Tarım ürünleri için her iki vilayette farklılıklar olduğunu belirttik. Örneğin; Yemen'de kahve en önemli tarım ürünü iken Hicaz'da en önemli ürün hurmadır. Ziraat sektörü, Yemen'de Hicaz'a göre biraz daha iyidir.

Dış ticaret açısından limanlar ile ilgili olarak şunları belirtebiliriz, limanlar her iki vilayet için önemlidir. Yemen'de Hicaz'a göre limanlar daha fazladır bundan dolayı liman gelirlerinden en çok yararlanan vilayet Yemen'dir. Sanayi ise her iki vilayette ilkel durumda idi. Sanayide genelde temel gereksinim ürünleri üretilirdi. Ve bu ürünler basit ürünlerdi.

Hicaz Müslümanlarca kutsal sayılan Mekke ve Medine kentlerine sahip olduğu için eski dönemlerden beri özel bir konuma sahipti. Nitekim bu özel ve ayrıcalıklı

durumu Osmanlı döneminde de devam etti. Hac, Müslümanlarca bir ibadet olmakla birlikte bölge için önemli ekonomik potansiyel oluşturuyordu. Hicaz vilayetinde hac mevsimi son derece önemlidir. Hac mevsimi Hicaz'da çarşıların ve pazarların en hareketli olduğu zamandı. Hacılar ile ilgili elde ettiğimiz bilgilere göre bazı hacılar hem ibadet hem de ticaret için Hicaz'a gitmişlerdi. Ayrıca hac mevsiminde hacıların çeşitli ihtiyaçlarını karşılayacak görevliler ve haliyle farklı meslek grupları ortaya çıkmıştı. Bu görevlilerin yaptıkları işler karşılığında belirli miktarlarda ücret aldıklarını biliyoruz. Genel itibariyle hac mevsimi Hicaz vilayeti için ekonomik olarak çok önemli bir zaman dilimidir. Buna ek olarak, Osmanlı yönetimce her yıl kutsal topraklara gönderilen surre ve Osmanlı coğrafyasının çok farklı yerlerinde kurulan Haremeyn Evkafı gelirleri Hicaz'ın ekonomisine çok önemli miktarlarda gelir sağlamıştır.

Arap Yarımadası'nın batısında ve güneyindeki Hicaz ve Yemen eyaletleri; XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu için birisi kutsal bir merkez diğeri de stratejik bir merkez olarak önemli iki eyalet olmuşlardır.

KAYNAKÇA

I. Kaynak Eserler

El-Âraşi, Husayin bin Ahmed. **Buluġü'l-Meram fî Şerhi Miskü'l-Hitam fî min Tevella Mülkü'l-Yemen min Melik ve İmam**, (بلوغ المرام في شرح مسك الختام فيمن تولى ملك), (اليمن من ملك وإمام), (Yemen'de Hüküm Süren İmam ve Meliklerin Tarihi), Maktabatü'l-Sakafetü'l-Diniye, Kahire,1939.

El-Bakri, Ebu Ubeyd Abdullah İbn Abdülaziz. **Mu'cem Ma Estacam An Esma' il-Bilad ve'l-Mevâzi**, (معجم ما استعجم عن أسماء البلاد والمواضع), (Ülkeler ve Yerler Sözlüğü), Cilt 1-3. Basım, Alamü'l-Kutub Yayınları, Beyrut, 1983.

El-Bakri, Muhammad bin Abi El-Sürür. **Nusret ehlü'l-İman bidevlet Beni Osman**, (نصره أهل الإيمان بدولة بني عثمان), (Osmanlı Devleti Tarihi), tah. Salim Abu Cabir, Mucamâ Al-Gasmi Yayınevi, Mısır, 2012.

El-Bekri. **Cahiliye Arapları**, çev. Levent Öztürk, İz Yayınları, İstanbul, 1998.

İbn Daa'r, Abdullah bin Salahü'l-Din bin Davud, **el-Fütühâtü'l-Muradiyye fî el-Cihatü'l-Yemaniyye**, (الفتوحات المرادية في الجهات اليمنية), Yemen Yönlerinde Murad'ın Fetihleri, Cilt 1, Kahire.

İbn El-Deyba, Abdurrahman Bin Ali Bin Ömer. **el-Fazlü'l-Mazid El-Müstafid fî Ahbar Medinet Zebid**, (الفضل المزيدي على بغية المستفيد في أخبار مدينة زبيد), (Zebid Şehrinden Haberler, Zebid Tarihi), tahk. Yusuf Şelhat, Yemen Araştırma Merkezi, Sanâ'a, 1983.

Evliya Çelebi. **Er-Rihlatü'l-Hicaziyye**, (الرحلة الحجازية), (Hicaz'a Seyahat), Arap. çev. El-Fesfesayi Ahmed El-Mirsi, Darü'l-Afâk Yayınevi, Kahire, 1999.

Bin Ferac Eş-Şafî, Abdulgadir bin Ahmad bin Muhammad (H. 1010). **el-Silah ve'l Udde fî Tarih Bender Cidde**, (السلح والعدة في تاريخ بندر جدة), (**Cidde Şehrinin Tarihi**), tahk. Ali Muhammad Ömer, Maktabatü'l-Safaketü'l-Arabiye, Kahire, 1997.

Gazi, Abdullah. **İfadetü'l-Enâm bi-zikr Ahbarü'l-Beledü'l-Allahü'l- Haram**, (إفادة الأنام بذكر أخبار بلد الله الحرام), (**Mekke ve Medine Tarihi**), tahk. Abdul Malik Duheys, Maktabatü'l-Asadi Yayınevi, Makka, 2009.

El-Hamdani, El-Hasan İbn Ahmed İbn Yakub. **Sifet Ceziretü'l-Arab**, (صفة جزيرة العرب), (**Arap Yarımadası'nın Özellikleri**), tahk. Muhammed bin Ali El-Ekva El-Havali, 1. Basım, Mektebetü'l-İrşad Yayınları, Sana'a-Yemen, 1990.

El-Hamevi, Şihabü'l Din Ebu Abdullah Yakut El-Hamevi El-Rumi El-Bağdadi. **Mucemü'l- Büldân**, (معجم البلدان), (**Ülkeler Sözlüğü**), Cilt 8, Dar Sadır Yayınevi, Beyrut, 1977.

İbn İyas, Muhammad Bin Ahmad. **Bedâiü'z- Zuhûr fî Vekâî'l- dühûr**, (بدائع الزهور في وقائع الدهور), (**Asırların Olayları**), tah. Muhammad Mustafa, El Haye El Mısıriye Lilkitap Yayınevi, Kahire, 1984.

Ba Mahramah, Ebu Abdullah El-Tayib bin Abdullah bin Ahmed. **Tarih Sağr Aden**, (تاريخ ثغر عدن), (**Aden Tarihi**), 2. Basım, tahk. Ali Hasan Ali Abdülhamid El-Halabi, Darü'l-Cil, Beyrut, 1978.

İbn Manzur, Abu'l-Fazl Camalü'l-Din Muhammed bin Mukarrem. **Lisanü'l-Arab**, (لسان العرب), (**Arap Dili Sözlüğü**), Cilt 5, Dar Sadır Yayınevi, Beyrut, 1956.

El-Mesudi, Ebu'l-Hasan bin Ali. **Murucu'z- Zeheb ve Ma'adinü'l- Cevher**, (مروج الذهب ومعادن الجوهر), 2. Basım, mür. Kemal Hasan Mir'ii, El-Mektebe El-Asriye Yayınları, Beyrut-Lübnan, 2005.

El-Mozaâi, Şamsü'l-Din Abdulsamad, bin İsmail, **Duhulü'l- Osmaniyyin El-Evvel ile el- Yemen el-Müsamma (el-İhsan fî Duhul Memleketü'l- Yemen Taht Zil Adalet Al-i Osman)**, (دخول العثمانيين الأول إلى اليمن المسمى الإحسان في دخول مملكة اليمن تحت ظل عدالة آل عثمان), (Yemen'de Osmanlı Hakimiyetinin İlk Dönemi), tahk. Abdullah Muhammed El-Habşi, El-Madine Yayınevi, Beyrut, 1986.

El-Müsâvi, Muhammad Abdullah El-Hüseyni. **Rihletü's Şitâ ve's Sayf**, (رحلة الشتاء), (والصيف), (Yaz ve Kış Seyahati), tah. Muhammad Sayid Tentavi, Beyrut, 2. Basım, H. 1385.

El-Nahravali, Kutubü'l-Din Muhammed bin Ahmed. **el-Barkü'l-Yemani fî el-Fethü'l-Osmani**, (البرق اليمني في الفتح العثماني), (Yemen'in Osmanlılar Tarafından Fethi), Darü'l-Yamama Yayınevi, Riyad-Suudi Arabistan, 1967.

El-Nahravali, Kutubü'l-Din Muhammad bin Ahmad. **el-İlâm bi- Âlâm Beytü'l-AllahU'l- Harâm**, (الإعلام بأعلام بيت الله الحرام), (Mekkeli Alimler), tah. Hişah Abdülaziz Adâ, Al-Maktaba El-Ticariye Yayınevi, Mekke, 1996.

El-Yamani, Abdülvasi bin Yahya El-Vasi'i. **Tarihü'l-Yemen El-Musemma Furcet El-Humum ve el-Hüzn fî Havâdis ve Tarihü'l-Yemen**, (تاريخ اليمن المسمى فرجة الهموم والحزن), (في حوادث وتاريخ اليمن), (Yemen Tarihi), El-Matbaatü'l-Selefiyye Yayınları, Kahire, H. 1346.

El-Zabidi, Muhammed bin Muhammed Murtaza (1790). **Tâcü'l-Arûs min Cevahirü'l-Kamus**, (تاج العروس من جواهر القاموس), (Coğrafya Sözlüğü), Cilt 4, Dar Sadır Yayınevi, Beyrut, H. 1306.

II. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abbas, El-Said Muhammed El-Saaid. **en- Neşâtü'l-Ticari Li'suub Şibhü'l-Ceziretü'l-Arabiyye Hilalü'l-fetret'ül- Mümtedde min Bidayatü'l- elf El-Evvel Kablü'l-Milat Hatta Muntasafü'l-Karnü'l-Sadis El-Miladi**, (النشاط التجاري لشعوب شبة الجزيرة العربية خلال (الفترة الممتدة من بداية الألف الأول قبل ق.م حتى منتصف القرن السادس الميلادي (Arap Yarımadası Halklarının Ticari Faaliyetleri MÖ. 1000- MS. 500), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Zakazik Üniversitesi, Mısır, 1999.

Abdulkarim, Ahmet İzzet. **Dirasat fi Tarihü'l-Arabü'l-Hadis**, (دراسات في تاريخ العرب (الحديث), (Modern Arap Tarihi), Darü'l-Nahza Yayınevi, Beyrut, 1970.

Ahmed Raşid Paşa. **Yemen ve Sana'a Tarihi**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2015.

Akgündüz, Ahmet, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara,1988, s.281.

El-Ali, Salih Ahmed. **el-Hicaz fi Sadri'l-İslam**, (Dirasat fi Ahvalühü'l-umraniyye ve'l- İdariyye), (الحجاز في صدر الإسلام (دراسات في أحواله العمرانية والإدارية), (İslami Dönemde Hicaz, Yönetim ve Mimari Araştırmaları), Muassasatü'l-Risale, Beyrut, 1990.

Atalar, Münir. **Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Bayat, Fazıl. **Osmanlı Belgelerinde Arap Vilayetleri**, Cilt1-6, Takd. Halit Eren, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 2010.

Beyrkhart, Con Lüis. **Rihlat ilâ Şibh El-Ceziratü'l-Arabiye**, (رحلات إلى شبة الجزيرة العربية), (**Arap Yarımadası'na Seyahat**), çev. Hitaf Abdullah, Darü'l-İntişar Al-Arabi, Beyrut, 2005.

Bu Şarib, Selva. **Mekke ve Alakatuha bi'l-Havadir El-Hicaziye ve El-Düvelü'l-Mücvire Mine'l-karn el-Tase Aşer Gablü'l-Milad ile El-Garn El-Sabe Miladi**, (مكة), (**Mekke'nin Komşu Şehirler ile İlişkileri, MÖ. 1800- MS. 600**), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Minturi Üniversitesi, Cezayir, 2007.

Cabir, Ali Ömer. **Ticaretü'l-Bahrü'l-Ahmer fi el-karnü'l-Aşir El-Hicrî El-Sadis Aşar El-Miladî**, (تجارة البحر الأحمر في القرن العاشر الهجري – السادس عشر الميلادي), (**16. Yüzyılda Kızıldeniz Ticareti**), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kral Abdülaziz Üniversitesi, Cidde,1986.

El-Casir, Hamad. **Bilad Yenbu Lemehât Tarihiye Cğrafiyye ve İntibâat Şahsiyye**, (بلاد ينبع لمحات تاريخية جغرافية وانطباعات شخصية), (**Yenbu Tarihi ve Coğrafyası Hakkında Görüşlerim**), Riyad (basım yılı yok).

El-Cirafi, Abdullah bin Abdulkarim. **El-Muktadaf min Tarihü'l-Yemen**, (**المقتطف من تاريخ اليمن**), (**Kısa Yemen Tarihi**), 2. Basım, Darü'l-Kitab El-Hadis Yayınevi, Beyrut, 1984.

Genç, Mehmet. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

El-Hamdani, Tarik Nafii. "Aden Beyn Matami el-Burtoğaliyyin ve Matami el-Osmaniyyin Hilal en-Nisf'ül- Evvel min El-Karnü'l- Sadis Aşar", (عدن بين مطامع البرتغاليين (ومطامع العثمانيين خلال النصف الأول من القرن السادس عشر (16. Yüzyılın İlk Yarısında Aden Üzerinde Osmanlı-Portekiz Mücadelesi), **El-Halicü'l-Arabi Dergisi**, Sayı 42, Maskat-Umman, ,1985, ss. 169-182.

El-Hamdi, Sabri Falih. **kiraah Cedide li Tarihü'l-Ceziretü'l-Arabiye fî el-Ahdü'l-Osmani**, (قراءة جديدة لتأريخ الجزيرة العربية في العهد العثماني), (Osmanlı Dönemi Arap Yarımadası Tarihi'ne Yeni okumalar), Darü'l-Afak Yayınevi, Kahire, 2010.

Hamis, Abdullah bin Muhammed. **El-Mecaz Beynü'l-Yemame ve'l- Hicaz**, (المجاز بين (اليمامة والحجاز), (Yemame ve Hicaz'ın Tarihi), Darü'l-Yamama, Riyad, 1970.

Hamza, Fuad. **Kalb Ceziretü'l-Arab**, (قلب جزيرة العرب), (Orta Arabistan Tarihi), Maktabatü'l-Sakafetü'l-Diniye, Kahire, 2002.

El-Hamzi, Ahmed Muhammad Ahmed. **El-Ehemmiyye El-İstiraticiyye ve El-Meskenü'l-Taklidi Aden**, (الأهمية الإستراتيجية والمسكن التقليدي –عدن), (Aden'in Stratejik Önemi), (Yemen'in Medeniyeti 6. Uluslararası Konferansı'na dair bir araştırma kaydıdır), Aden, 2007.

El-Harbi, Muhammed Humeidan El-Evizi. **Nizamü'l-Hükmü'l-İdari fi İmaret Mekketü'l- Mükerrreme fi el-Ahd'l- Osmani El-evvel (1517-1802)**, (نظام الحكم الإداري في (إمارة مكة المكرمة في العهد العثماني الأول 1802-1517), (Mekke'de İlk Osmanlı Hakimiyeti Dönemindeki İdari Yapı, 1517-1802), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kral Abdülaziz Üniversitesi, Cidde (basım yılı yok).

Hasan, Yusuf Fazl. "El-Sirâa Havlü'l-Bahrü'l-Ahmer munzü Akdemü'l-Usûr Hatta El-Karnü'l-Samin Aşar", (الصراع حول البحر الأحمر منذ أقدم العصور حتى القرن الثامن عشر), (Eski

Çağlardan 18. Yüzyıla Kadar Kızıldeniz'de Hakimiyet Mücadeleleri), **el-Darah Dergisi**, Sayı 3, Yıl 8, Riyad, 1983, ss. 105- 138.

Hathaway, Jane. **Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

El-Hatib, Mustafa Abdülkarim. **İstiklal el-Yemen Eel-Evvel An el-İdare el-Osmaniyye (1635-1748)**, (استقلال اليمن الأول عن الإدارة العثمانية 1635-1748م), (Yemen'in Bağımsızlık Dönemi, 1635-1748), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şam Üniversitesi, Şam, 2002.

İbaze, Faruk Osman. **el-Hükmü'l-Osmani fi el-Yemen (1872-1918)**, (الحكم العثماني في اليمن 1872-1918), (Yemen'de Osmanlı Hakimiyeti, 1872-1918), El-Hayie El-Masriye El-Amma Lilkitap Yayınları, Kahire, 1986.

İnalçık, Halil. **Tarihü'l-Devletü'l-Osmaniyye min el-Nişü ilâ el-İnhidar**, (تاريخ الدولة العثمانية من النشوء إلى الانحدار), (Osmanlı Tarihi), çev. Muhammad El-Arnaud, Darü'l-Madarü'l-İslami, Beyrut, 2002.

Keşmiri, İbtisam Muhammed Salih Abdurrahman. **Mekketü'l-Mukerreme min Bidayetü'l-Hükmü'l-Osmani ila Nihayet el-karnü'l-Aşir el-Hicri (1517-1591)**, (المكرمة من بداية الحكم العثماني إلى نهاية القرن العاشر الهجري / السادس عشر الميلادي 1517-1591), (Osmanlı Hakimiyetinin Başlangıcından 16. Yüzyılın Sonuna Kadar Mekke-i Mukerreme, 1517-1591), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ummü'l-küra Üniversitesi, Mekke, 2001.

Ly Byer, Albert Howe. **The Government Of The Ottoman Empire In Time Of Suleiman The Magnificent**, Harvard University Press, USA, 1913.

Musa, Mahmud Saaid İbrahim. **El-Hayatü'l-Ziraiyye fî El-Hicaz fî el-karnü'l-Evvel El-Hicre**, (الحياة الزراعية في الحجاز في القرن الأول الهجري), (Hicri 1. Yüzyılda Hicaz'da Zirai Hayat), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ürdün Üniversitesi, Ürdün, 1996.

El-Mübaraki, Fatma Bint Muhammed Hasan. **El-Azamatü'l-İktisadiye fi'l-Hicaz Hilalü'l-Asır el-Memlûkî (1250-1517)**, (الأزمات الاقتصادية في الحجاز خلال العصر المملوكي 1250-1517), (Memlûkler Döneminde Hicaz'da Ekonomik Krizler, 1250-1517), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ümmü'l-Kurra Üniversitesi, Mekke, 2012.

Niskaya, Irinasmilya. **El-Buna el-İktisadiye ve el-İctimâiye fî el-Maşrikü'l- Arabi Ala Maşarif el-Asir el-Hadis**, (البنى الاقتصادية والاجتماعية في المشرق العربي على مشارف العصر الحديث), (Modern Çağlarda Doğu Arap Ülkelerinin Ekonomik ve Sosyal Durumları), çev. Yusuf Ada, Darü'l-Farabi Yayınevi, Kahire, 1989.

Öngör, Sami. **Coğrafya Sözlüğü**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961.

Özbaran, Salih. **Ottoman Expansion Towards The Indian Ocean In The 16th Century**, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2009.

Özbaran, Salih. **Umman'da Kapaşan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2013.

Öztuna, Yılmaz. **Tarihü'l-Devletü'l-Osmaniye**, (تاريخ الدولة العثمانية), (Osmanlı Devleti Tarihi), çev. Adnan Mahmud Salman, Muassat El-Feysal Yayınevi, İstanbul, 1990.

Pitcher, Donald Edgar. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası**, çev. Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Raffik, Abdülkerim. **el-Arab ve'l- Osmaniyin**, (العرب والعثمانيون), (Osmanlılar ve Araplar), 2. Basım, Dimaşk (Şam), 1974.

Ramazan, Adif Mansur Muhammad. **Nakşü'l- Âyâtü'l-kuraniye ala el-Sikke ve Mavkif El -Fukaha Minha ve Eseruhâ ala el-Maskukat el-Mütadavile fî Şibhü'l-Caziratü'l-Arabiye fi El-karnü'l-Aşir el-Hicri**, (نقش الآيات القرآنية على السكة وموقف الفقهاء) (منها وأثرها على المسكوكات المتداولة في شبه الجزيرة العربية في القرن العاشر الهجري 16. Yüzyılda Arap Yarımadası'ndaki Sikkelerde Yazılı Olan Kur'an Ayetleri ve Fakiherin Bu Husustaki Görüşleri), Uluslararası Arap Yarımadası Tarihi'nin Sempozyumu, Kral Suud Üniversitesi, Riyad, 2014.

El-Rammel, Gassan Ali Muhammed. **Sıra el-Müslimin Mea el-Burtuğaliyin fî el-Bahru'l-Ahmer Hilal el-Karnü'l-Aşir el-Hicri**, (صراع المسلمين مع البرتغاليين في البحر) (الاحمرخلال القرن العاشر الهجري 16.yüzyılda Kızıldeniz'de Müslümanların Portekiz ile Mücadelesi), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kral Abdülaziz Üniversitesi, Cidde, 1980, s. 352) .

Raysi, İdris Nasir. **El-Alâkatü'l-Osmaniye El-Urubiye fi El-karn El-Sadis Aşar**, (العلاقات العثمانية الأوروبية في القرن السادس عشر), (16. Yüzyılda Osmanlı- Arap İlişkileri), Darü'l-Hadi, Beyrut, 2007.

Sahillioğlu, Halil. **Min Tarihü'l-Aktarü'l-Arabiyye fi El-Ahdü'l-Osmani**, (من تاريخ) (الأقطار العربية في العهد العثماني), (Osmanlı Döneminde Arap Ülkelerinin Tarihinden), İslam Konferansı Örgütü Yayınevi, İstanbul, 2000.

Sahillioğlu, Halil, "Yemen'in 1599- 1600 Yılı Bütçesi", **Ord.Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1985, ss. 287- 319.

Salih, Muhammed Âmin. Ticaretü'l-Bahrü'l-Ahmer fî Asrû'l-Memâlik el-Cerakisa, (تجارة البحر الأحمر في عصر المماليك الجراكسة), (Memluk Döneminde Kızıldeniz Ticareti), **Dara Dergisi**, Riyad, 1980, ss. 126- 146.

Salim, Seyyid Mustafa. **El-Fethü'l-Osmaniü'l-Evvel Li'l-Yemen (1538-1635)**, (الفتح العثماني الأول لليمن (1538-1635)), 5. Basım, Darü'l-Emin, Kahire, 1999.

Saltanatın İki Yüzü, Yazı ve Tuğra, Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergisi-4, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.

San, Coşkun. "Karşılaştırma Yönteminde Zaman ve Mekân Boyutları", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1993, ss. 155-159.

Sapan, Süheyl. **El-Caziretü'l-Arabiye Bühus ve Dirasat min Vesayik el-Arşiv el-Osmani ve el-Masadirü'l-Türkiye**, (الجزيرة العربية- بحوث ودراسات من وثائق الأرشيف العثماني), (والمصادر التركية (Arap Yarımadası- Osmanlı Arşivlerinden ve Türk Kaynaklarından Araştırma ve İncelemeler), Maktabatü'l-Melik Fahd El-Vadaniye Yayınevi, Riyad, 2005.

Sapan, Süheyl. **El-Muccem El-Mevsuili'l-Mustalahat El-osmaniyye El-Tarihiyye**, (المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية), (Tarihi Osmanlı Terimleri Sözlüğü), Mektebet el-Melik Fehd El-Vataniyye, Riyad, 2000.

Sapan, Süheyl bin Muhammed. "Cevanib min El- Hayatü'l İlmiye fi Al- Hicaz min hilal badü'l- Vesâiki'l- Osmaniyye, (جوانب من الحياة العلمية في الحجاز من خلال بعض الوثائق), (العثمانية (Osmanlı Belgelerinden Hicaz'daki Bilimsel Yaşamın Yönleri)", **El- Dirîye Dergisi**, Sayı.1, Mayıs 1988, ss. 171- 191.

El-Savvaf, Faik." Ahmiyet Sağir Cidde fi en-Nisfü'l-Evvel min el-karnü'l-Aşir el-Hicri, (أهمية ثغر جدة في النصف الأول من القرن العاشر الهجري 16م), (16. Yüzyılın İlk Yarısında Cidde'nin Önemi)", **Dara Dergisi**, Sayı 2, Yıl 6, Riyad, 1981, 199- 225.

El-Sayidi, Ahmad Kayid. **El-mâdde el-Tarihiyye fî Kitabat Neybür An el-Yemen**, (المادةالتاريخية في كتابات نيبور عن اليمن), (Neybür'ün Eserlerinde Yemen Tarihi Hakkında Bilgiler) Darü'l-Fikir, Beyrut, 1990.

El-Semlî, Huriye Said. **Kitabat er-Rehhaletü'l- Urubiyyin Masdar El-Tarihü'l-Hazari Lilmedinetü'l-Münevvere min Matlaü'l-karnü'l-Aşirü'l-Hicri Hata Nihayat El-Asirü'l-Osmani**, (كتابات الرحالة الأوروبيين مصدر للتاريخ الحضاري للمدينة المنورة من مطلع القرن) (العاشر الهجري حتى نهاية العصر العثماني 16. Yüzyıl Başlarından Osmanlı'nın Son Dönemlerine Kadar Avrupalı Seyyahların Eserlerinde Medine-i Münevvere'nin Medeniyet Tarihi), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ummü'l-Güra Üniversitesi, Mekke, 2013.

Seyyid, Muhammed es-seyyid . **XVI. Asırda Mısır Eyaleti**, Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1990.

Smart, Ninian. "Karşılaştırmalı-Tarihi Metot", çev. Hakkı Şah Yasdıman, **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı VIII, İzmir, 1994, ss.553-561.

Şafii, Lamyah Ahmad Abdullah. "El-Sürre el-Osmaniyye el-Muvaccaha ile Mekke el-Mükerreme 1389-1566", (الصرة العثمانية الموجهة إلى مكة المكرمة 974-791هـ / 1389 - 1566م), (Mekke-i Mukarrama'ya Gönderilen Osmanlı Sürresi 1389-1566), **Um El-Gura Üniversitesi Dergisi**, Sayı 54, Mekke, 2011, ss. 413- 476.

El-Şalg, Ahmed Zakariye. **Al-Arab ve El Devlet'ül Osmaniye min El-Hudu ile al-Müvacaha (1516-1916)**, (العرب والدولة العثمانية من الخضوع إلى المواجهة (1516-1916)),

(Osmanlı Devleti ve Araplar Teslimiyetten Mücadeleye 1516-1916), Mısır El-Yayını, Kahire, 2002.

El-Şamahhi, Abdullah Abdü'l-Vahhab. **el-Yemenü'l- İnsan ve El-Hadarah**, (اليمن الإنسان والحضارة), (Yemen- İnsan ve Medeniyet), 3. Basım, Maşuratü'l-Medine, Beyrut, 1985.

Şerafü'l-Din, Ahmed Hassan. **El-Yemen Abrü't-Tarih**, (اليمن عبر التاريخ), (Tarih Boyunca Yemen), 2. Basım, Matbaatü'l-Sinnatü'l-Muhammediye, Kahire, 1964.

Ünal, Mehmet Ali. **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma Yayınevi, İstanbul, 2011.

El-Visi, Hüseyin bin Ali. **el-Yemenü'l- Kübra (Kitap: Coğrafi, Jeolojî, Tarihî)**, (اليمن الكبرى كتاب جغرافي جيولوجي تاريخي), (Büyük Yemen- Coğrafi, Jeoloji, Tarihi Hakkında Bilgi), 2. Basım, Mektebetü'l-İrşad Yayınları, Sana'a, 1991.

Yaği, İsmail Ahmed. **el-Âlemü'l-Arabi fî et-Tarihi'l-Hadis**, (العالم العربي في التاريخ الحديث), (Modern Tarihte Arap Dünyası), Maktabatü'l-İbekan Yayınları, Riyad, 1997.

Yalansız, Nedim. "Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı2/9, 2009. ss. 493-498.

Yavuz, Hulusi. **Yemen'de Osmanlı İdaresi ve Rumuzi Tarihi I-II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Yavuz, Hulusi. "XVI. Asırda Osmanlı-Hicaz Münasebetleri Hakkında Notlar", **İslam Medeniyeti Dergisi**, Cilt IV, Sayı 2, Kasım, 1979, ss. 66-80.

III. Elektronik Kaynaklar:

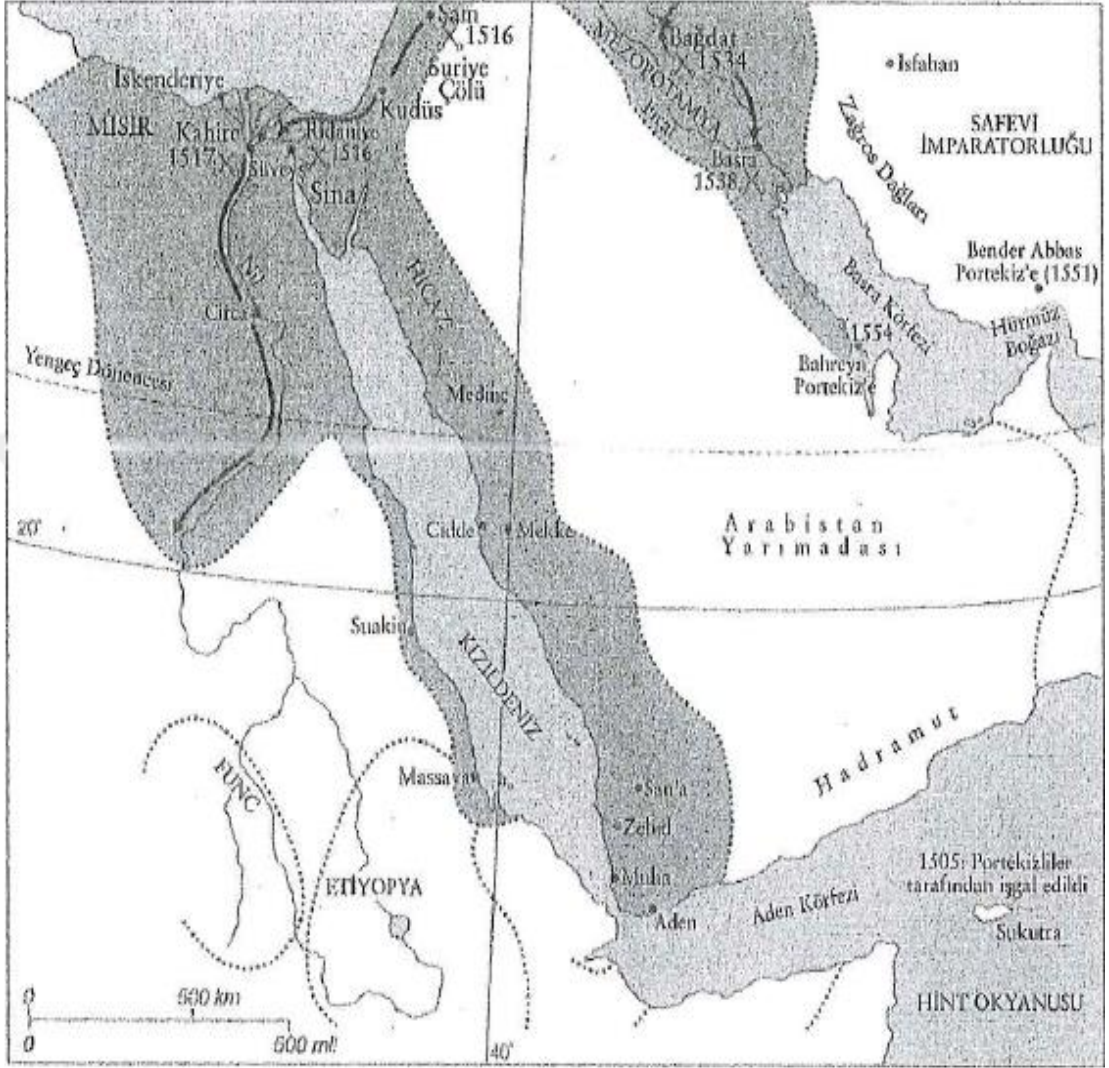
www.mawdoo3.com. (Son erişim tarihi 01.12.2017).

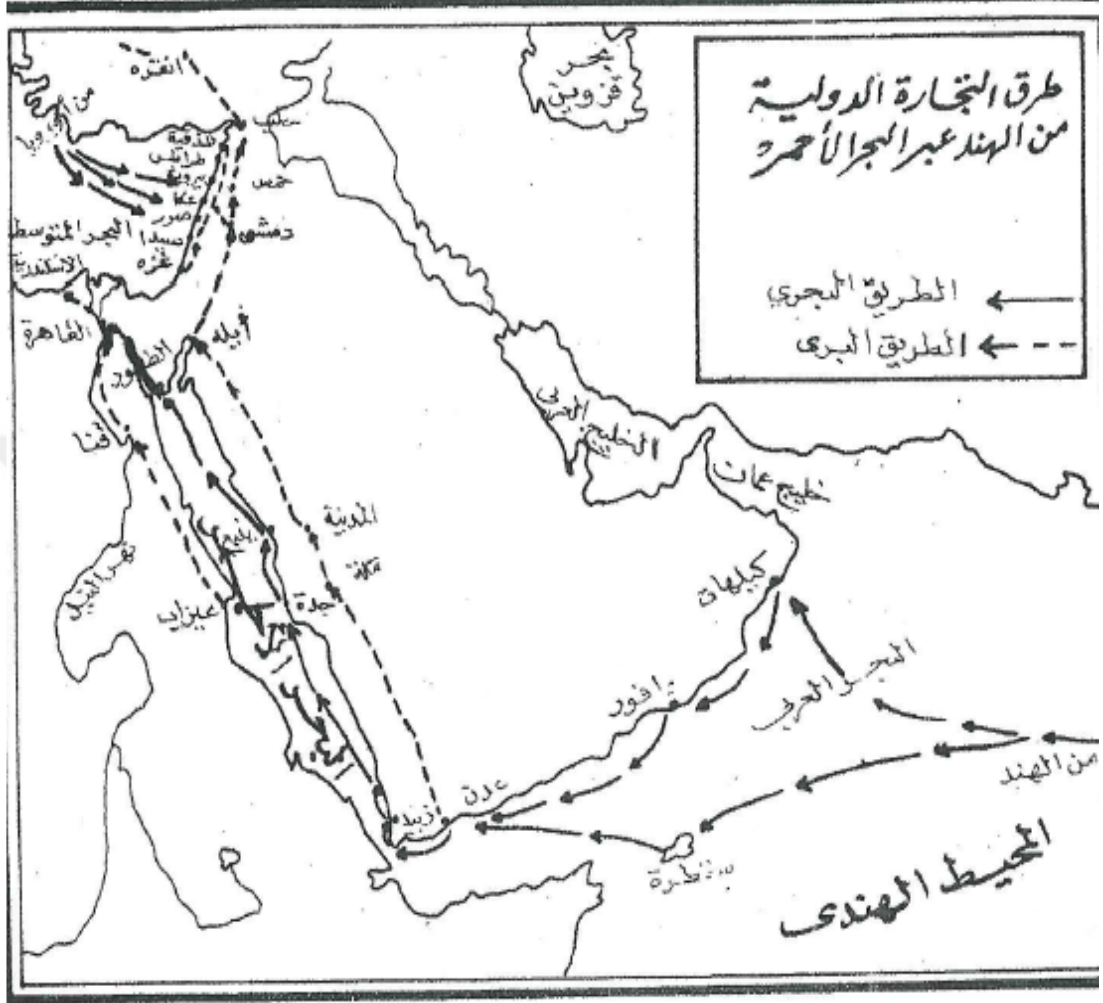
EKLER

HARİTA-1 Mısır, Arabistan Yarımadası ve Basra Körfezi, yak. 1550. Oklar Osmanlı Fetihlerinin güzergahını göstermektedir.

(Kaynak: Jane Hathaway **Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. xiv.)

HARİTA-2: 16. Yüzyılda Hindistan'dan, Kızıldeniz Yolıyla Uluslararası Ticaret Yolları .

(Kaynak: Gassan Ali Muhammed el-Rammel, **Sıra el-Müslimin Maa el-Burtuğaliyin fi el-Bahru'l-Ahmer Hilal el-Karnü'l-Aşir el-Hicri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kral Abdülaziz Üniversitesi, Cidde, 1980, s. 352)